

Haykakan asxarh

Source gallica.bnf.fr / Bibliothèque nationale de France

Koudoulian, Krikor K. (1886-19..). Haykakan asxarh. 1928.

1/ Les contenus accessibles sur le site Gallica sont pour la plupart des reproductions numériques d'oeuvres tombées dans le domaine public provenant des collections de la BnF. Leur réutilisation s'inscrit dans le cadre de la loi n°78-753 du 17 juillet 1978 :

*La réutilisation non commerciale de ces contenus est libre et gratuite dans le respect de la législation en vigueur et notamment du maintien de la mention de source.

*La réutilisation commerciale de ces contenus est payante et fait l'objet d'une licence. Est entendue par réutilisation commerciale la revente de contenus sous forme de produits élaborés ou de fourniture de service.

Cliquez [ici pour accéder aux tarifs et à la licence](#)

2/ Les contenus de Gallica sont la propriété de la BnF au sens de l'article L.2112-1 du code général de la propriété des personnes publiques.

3/ Quelques contenus sont soumis à un régime de réutilisation particulier. Il s'agit :

*des reproductions de documents protégés par un droit d'auteur appartenant à un tiers. Ces documents ne peuvent être réutilisés, sauf dans le cadre de la copie privée, sans l'autorisation préalable du titulaire des droits.

*des reproductions de documents conservés dans les bibliothèques ou autres institutions partenaires. Ceux-ci sont signalés par la mention Source gallica.Bnf.fr / Bibliothèque municipale de ... (ou autre partenaire). L'utilisateur est invité à s'informer auprès de ces bibliothèques de leurs conditions de réutilisation.

4/ Gallica constitue une base de données, dont la BnF est le producteur, protégée au sens des articles L341-1 et suivants du code de la propriété intellectuelle.

5/ Les présentes conditions d'utilisation des contenus de Gallica sont régies par la loi française. En cas de réutilisation prévue dans un autre pays, il appartient à chaque utilisateur de vérifier la conformité de son projet avec le droit de ce pays.

6/ L'utilisateur s'engage à respecter les présentes conditions d'utilisation ainsi que la législation en vigueur, notamment en matière de propriété intellectuelle. En cas de non respect de ces dispositions, il est notamment possible d'une amende prévue par la loi du 17 juillet 1978.

7/ Pour obtenir un document de Gallica en haute définition, contacter reutilisation@bnf.fr.

ԳՐԻԳՈՐ Գ. ԳՈՒՏՈՒՄՅԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՐԴՅՈՒՆՈՒԹՅՈՒՆ ԱՐԵՎԱԿԻ

ՍՕՖԻԱ

Տպագր. Պ. Պալըզբեան

1928

41417687 *

ԳՐԻԳՈՐ ԳՈՒՏՈՒԼԵԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀ

ԲԱԿԱՆՈ – ՍՕՅԻԱ.

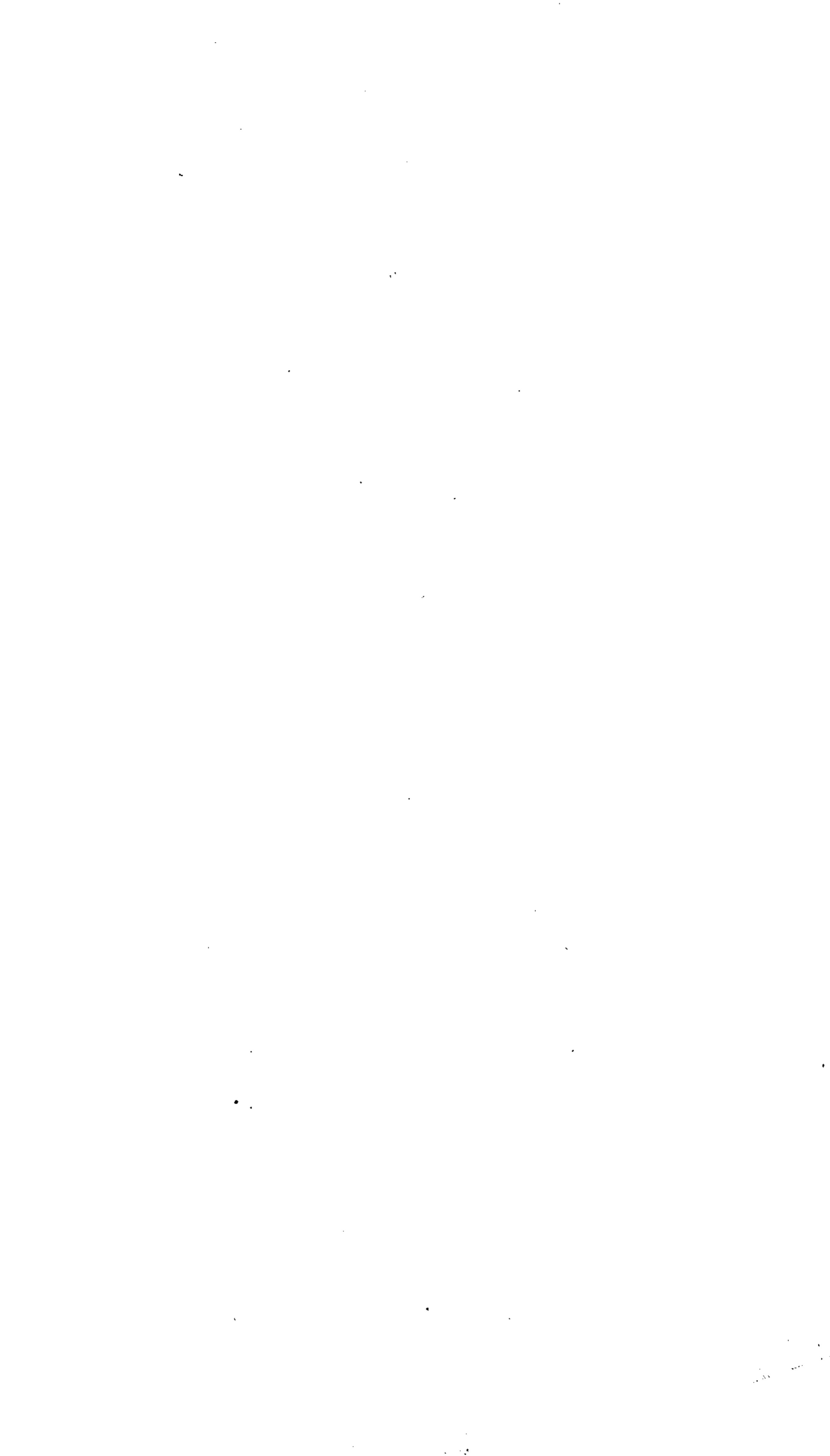
1928

Տպագր. Պ. Պալըզնեան
Ս Օ Ֆ Ի Ա.

34908

2008-158564

Տեսրութեան հետաքրքրութեան
Ակադեմիայի Հայոց գիտական
Գործութեան պատճեն
Բայց առաջ առաջ գործութեան
30 | 3 | 1935 օրուն

20ն

"ՄԵՍՐՈՊԵԱՆ ՃԵՄԱՐԱՆ"Ի
Յարգելի Հիմնադիր-Տնօրենին
Թ. ԳԷՈՐԳ-ՄԵՍՐՈՊԻ
ՀԵՂԻՆԱԿԸ

ՍԻՐԵԼԻ ԳՈՒՏՈՒԼԵԱՆ

Խորին ժնուհակալիք այն պատուին նամար, զարքած էք իմ ձօնիկով Զեր վերջին աշխատանքը՝ “ՀԱՅԿԱՆ ԱՇԽԱՌՀ”ը:

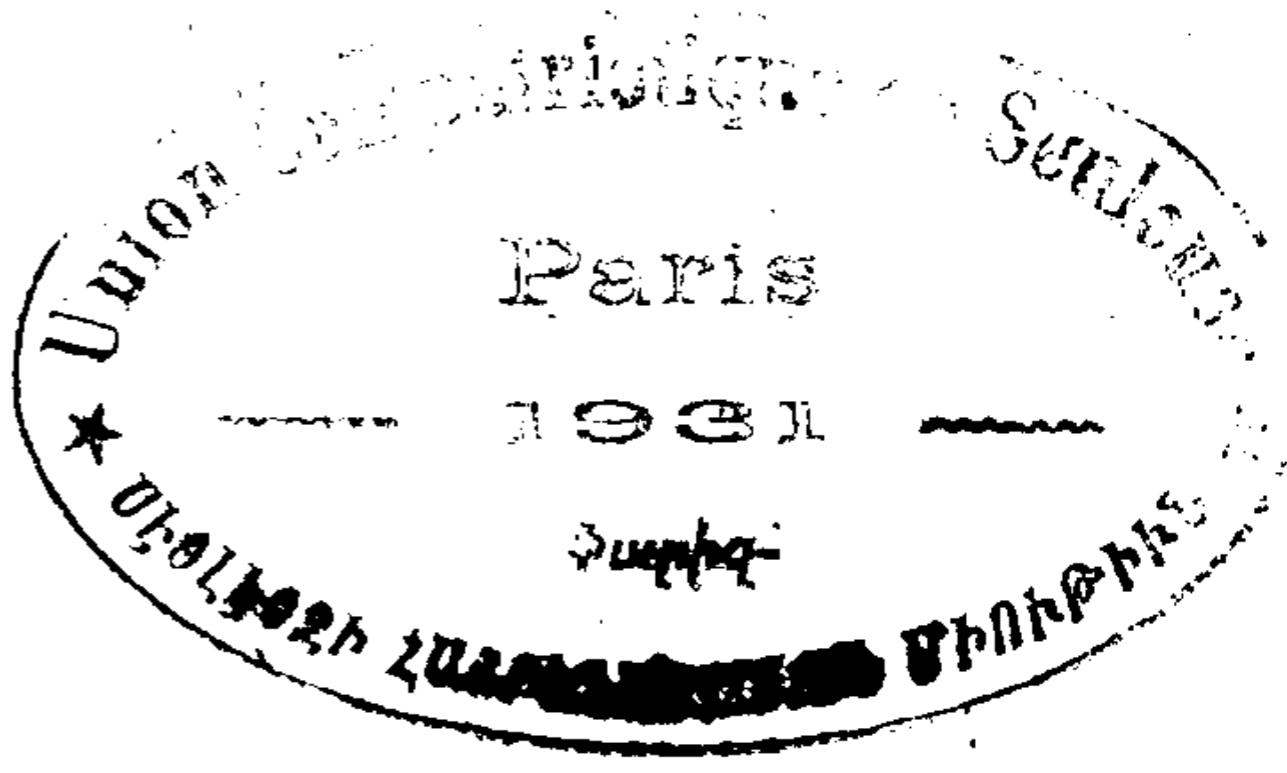
Շահեկան է ձեռնարկնիդ եւ անիրածես։ Շահեկան՝ որովհիետեւ հայ պատմութիւնը բննական ուսումնասիրութեանց լոյսին տակ նորութիւններ կը բերէ, ազգին բարոյական վարկը բարձրացնող յայտնութիւններ ունի, աւանդական պատմութեան սեւ եջերեն օատերը կը սրբագրէ։

Անհրաժեշտ՝ են այդպիսի ձեռնարկներ որպիսեռ մեր ժողովուրդն առհասարակ եւ մեր նոր սերունդը մասնաւորապէս անզէտ են հայ պատմութեան իսկական արժեկներուն, մեռուս ու տարտամ է իրենց մօքին մեջ իրենց ցեղին անցեալը։ Իսկ թէ ցեղային պահպանման տեսակետով ո՞րքան աղիտաւոր է մեր ժողովուրդին այս վիճակը, աւելորդ է կրկնել։

Հետեւաբար բանի բազմաթիւ, դիւրամարս ու դիւրամատչելի դատնան նման ձեռնարկները, այնքան աւելի սալահովուած կ'ըլլան ցեղին ինքնազիւակցութիւնն ու տոկունութիւնը։

Զերից
Գ.Է.ԱՐԳ. — ՄԻԿՈՎԻ

1928 Յաւնվար 15
Մ. ՃՆՄԱՐՄՆ—ԲԱԿԱՅՈՎԾ

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

«Հայկական Աշխարհ»ը հրապարակ հանելով, ոչ
մէկ տակն չպիտի յաւակնէի, Հա-
յաստանի պէս՝ զարմանալան եւ լուրջ ուսումնասի-
րութեան կարօտ երկրի մը, ամբողջական ու լիովա-
տար պատմութիւնը գրել, պատկերացնելով հսկ՝ կողք
կողքի եւ զանազան շահերով կապուած ու գրացնացած
աղգերը։ Եպատակու եղած է մասնագիտական մանրա-
մասնութիւններէ խուսափելով, քառոցիկ ակնարկներով
եւ առփոփի ու հակիրճ գիծերով նոր սերունդին տալ
քննական վերլուծութեար մեր հախնիքներուն փառքի
եւ մեծութեան օրբանի, ուրոյն լեզուի եւ աղգային
իտէալի մասին։

Ցեղային նկարագրի կազմութեան համար՝ ցեղա-
յին գոյութիւն, ցեղային սկզբունք եւ ցեղային սգի
մշակելու է սերունդին մէջ։ առանց առանց, որեւէ
սկզբունքի յարիլ կը նշտնակէ գոյութեան պայքարի
վրայ գաղափար չունենալ։ Անհարը ցեղին արտայայ-
տութիւնը պէտք է դառնայ։ ահա թէ ինչո՞ւ անհը-
րութեան եւ կենսութեան է ցեղային գաղափարակութիւն
մը։

Չկայ գիտութիւն աւելի օահեկան ու փրկաւես քան
ինքնանանաշութիւնը։

Անցեալի տիտոր փորձառութիւնը մնկնակէտ առ-
նելով անկէ ձամբայ ելլելու ենք, խոհեմութեամբ եւ
մտադիր հաղածութեամբ վարելով մեր ներկան, որ-
պէսզի ապագան՝ որ խիստ անողոք ու անաչառ է,
գաղափար չկանգնի մեզի։

Ուղեւորը գիտակցաբար ու կանխամտածութեամբ
կը ծրագրէ իր առնելիք իւրաքանչիւր քայլը:

Առանց ինինանանաշութեան, կարելի չէ ձանչնալ
մեզ շրջապատող տարրերուն հոգեբանութիւնն ու մի-
տումները:

Եթէ «Պատմութիւնը անցեալի այն հայելին է, ուր
ապագան կը կարդանի» կը խորհինք թէ սխալ չէ ը-
սել որ մեր քաղաքական կարճատեսութեան գլխաւոր
պատճառներէն մէկն ալ՝ ինքնաճանաչումի պակասի
արդիւնքն է, որու հետեւանք կարելի է համարել նաև
թէ, մենք ինչո՞ւ չկրցինք բանաձեւել մեր պահանջ-
ներուն տախտուու տինտու կարդալ սպագան ու
չարթել ճամբան:

Մեր սկաոմութեան մէջ տիրող ընդհանուր ոգին,
ձգառումը եւ սեփական նկարագիրը այսօր տալով նոր
մերունդին, մեր կողմէ համեստ փորձ մըն է, մղել զայն
ինքնագիտակցութեան եւ ձանչցնել անոր, մեր կեն-
սունակ ցեղը իր գրական եւ բացասական գիծերով:

ԳՐ. Գ. ԳՈՒՅԱԽՈՎԻԿԻՆ,

1928 Յանվ. 15

ՄԵՍՐՈՊԵԱՆ ՀԵՄԱՐԱՆ

Բայլով

ԱՆԲԻՒՐՆԵՐ

Պատմութիւն հայկական հին դպրութեան Հ. Գ. Զ.

Պատմութիւն հայ լեզուի եւ բանահիւսութեան եւ
Հայապատում Գ. ՕԶԱՆԵԱՆ

Հայ ցեղը Մ. ՄՄԲԱՏ ԳԱՅՐԻԿԵԼԵԱՆ

Հայ ցեղը եւ հալածաները հոգեբանութեան լոյ-
սին տակ Յ. Պ. ՊՈՂՈՍԵԱՆ

Քաղաքական դեպքեր հայոց պատմութեան մեջ ԱՐ-
ՄԵՆ ՄԻՔԱՅԵԼԵԱՆ

Պատմութիւն հայոց ՏԵՍՏԵԿԻՒ

Պատմութիւն հայոց ԶԱՔՄԱԳՃԵԱՆ

Պատմութիւն հայոց ԳԵՂՐԴ—ՄԵԱՐԱՊ

Մեր անկախութիւնը Լ. ՇԱԽԹ

ՆԱԽԱՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՇՐՋԱՆ

Հայաստանը Հայաստան եւ հայոց բնակավայր ըլլալէ առաջ, Աւրացու կը կոչուէր:

Եօթներորդ դարէն առաջ Հայաստանի հաղին վը-
րայ ապրող ժաղավարողը արձանագրութիւններու Հալ-
սի անուանուած ժաղավարողն է իր բազմաթիւ ցեղե-
րով, որոնք կը կազմէին մեծ ու փոքր իշխանութիւն-
ներ և իրարու միացած կը ներկայացնէին աւատական
միապետութիւն մը:

Արձանագրութիւններու համաձայն՝ հայ ցեղի եւ
լեզուի ախրասկետութենէն առաջ, Հայաստան դաշնակ-
ցական պետութիւն մը կը կազմէր Նախրի անաւնով
(1500 թ. Ա.): Ինչպէս աւտանք, սկզբնական շրջան-
ներուն միաձնյլ եւ ամբողջական էութիւն չէին, այլ
բազմաթիւ հատուածներ, որոնք ժամանակի ընթաց-
քին միացան եւ հզօրանալով պատմական եւ քաղա-
քակրթական սրոշ՝ կեր խաղացին:

Ամենահին ժամանակներու մէջ Հայաստանի եւ
կեղրանական Փոքր Ասխոյ մէջ կը բնակէր Ալպեան
ցեղը իր մասնայառակ բարբառներով։ Շատ կանու-
խէն Արիական եւ կամ խառնուրդ ցեղեր սկսան ար-
շաւել Արեւելքէն եւ Ճուլուիլ Ալպեաններու հետ։ Ու-
րարուու։ Հակասակ Ալպեան ցեղէ ըլլալուն՝ լեզունին
ունի մի քանի հնովեւրոպական յառկանից։

Հայերը Ք. Ա. 606 թիւին միտյն Հայաստանի մէջ են արդէն։ Բայց անկից առաջ ուր էր հայ ցեղը, եւ կամ ուրկից եկած էր Ուրարտու և հոն տեղաւորած, այս մասին զանազան կարծիքներ ու ենթադրութիւններ կան, թէ եւ բոլոր գիտուններն ալ կը համաձայնին թէ հայերը եկուորներ էին Նախահայաստանի մէջ եւ ո՛չ ըէ բնիկներ։

Հայ ժողովուրդը, որ Եւրոպայի արդի ժողովուրդներու ազգական արխական ցեղերու խումբ մընէ, կը մտնէ Ուրարտուի հազերէն ներս, կը զրաւէ ու կ'ընկճէ ամբողջ հայտական երկիրը մինչեւ Ուրմիա, եւ մինչեւ Կորդոք։

Խօսաւորսպէս եօթներորդ դարու կէսէն է, որ կը սկսի այդ երկու ժողովուրդներու խառնուրդը, աւելի բարձր քաղաքակրթութեան հասած հայերու եւ աւելի թարմ ու կորովի եկուորներու։ Հնդեւրոպական զօրաւոր հոսանք մըն ալ եկած է արեւմուտքէն։ Յաջորդ դարու ընթացքին արդէն կատարուած իրողութիւն մըն է այդ երկու ժողովուրդներու լեզուի, կը բօնի, բարքի ու իշխանութեան կատարեալ ձուլումը, եւ առաջացումը նոր ժողովուրդի մը, Հայ ու հայութիւն։

Այսպէսով՝ Քրիստոէ առաջ եօթներորդ դարու կէսը մնը ժողովուրդի ծաղման տարեթիւն է։

Գիր եւ զրականութիւն մասն է Ուրարտուի մէջ Քրիստոէ առաջ իններորդ դարու վերջերը։ Աստղին անգամ զօրծածեցին Ասորերէն բեւեսաղքերն ու լեզուն, իսկ ետքէն նոյն բեւեսաղքերը յարմարցուցին իրենց լեզուին։

Ուրարտացիները հումկու, ժրածան եւ յանդուղըն ժողովուրդ մը էին։

Զինուորները ընդունակ էին մած չարքաշութեան։ Պառերազմական երաժշտութիւնը զեղեցիկ էր եւ ուղեւորիչ։

Հայերը կը նկատուին 1. Հիթիթներու գաղթականներ. (Ալպեան ցեղէ) 2. Մելիւթացիներու արշաւախերեր (Իրանեան ցեղէ) 3. Խալդեր. (Ալպեան ցեղէ) 4. Հնդեւրուղական գաղթականներ և Կէմմէրներ Շակեր:

Հայոց գաղթը ճշգելու համար կարեւոր է ուշադրութիւն գարձնել Հնէաբանութեան, և նախապատմական Հնախօսութեան, որոնք կը հաւատան թէ մարդկային ուրունդը իր օրբանէն հեռացած է երկու գլխաւոր գաղթականութիւններով, որոնցմէ վերջինը կը կոչուի հնդեւրուղական գաղբականութիւն։ Մեծ մասը Սեւ ծովի հիւսիսային եզերքէն Եւրոպա մտնելով քանի մը ճիւղերու բաժնուած և աղա Հելլեսպոնուսէն, ասոնցմէ ճիւղ մը ԺՅ. գարուն Ասիա անցած է։ Պալքանեան թերակղղին երբեմն կայտրանը գարձած է, այս գաղթականութեան։ Կը կարծուի թէ հայերը իրեւ այս գաղթականութեան մէկ մասը ոկիզքէն Թրոկիա և Թեսալիա բնուկած էին ու յետոյ Քրիստոէ եօթը կամ ութը գար առաջ փոքր Ասիա մաս։ Նոյնիսկ Լարիսսա և Ֆիրա քաղաքներու միջև Արմէն անունով քաղաք մը կը յիշուի։

Անուրանալի ճշմարտութիւն մըն է ստկայն որ հայերն իրենց նոր հայրենիքին տուին իրենց հնդեւրուղական (գրաբար) լեզուն (Աւրարտական լեզուն երբեք չնմանիր հայերէնի) և անոր բնիկներէն ալ առին տնոնց քաղաքակրթութիւնը, աւանդութիւնը և օրինակեցին աւրարտական ինքնատիպ բարքեր։

Հայ գրաբար լեզուն հնդեւրուղական գաղթականութեան հետ եկած էր Աւրարտու։ Գիտութեան կը մնայ այս հարցին լուծումը՝ նոր լուսաբանութիւններով ու եղբակացութիւններով։

Հայ լեզուի գիրքին ճշգման խնդիրը զանազան կարծիքներու ակադի տուու։ Խարիսխումներ ունեցան լեզուաբաններ, բայց Հիւպշման 1875ին Գախջախիչ

փառակրով քննեց, հաստատեց և յայտաբարեց թէ Հայերեն գրաբարը հնդեւրոպական լեզուներուն մէջ այս կամ այն նիւղին մէկ բարբար չէ, այլ՝ ինձնուրոյն նիւղ մը եւ լեզու մը, որ անկախ և բոլորովին յունատենեն կամ պարսկերենն։ Այս վճիռը իւրացաւցին լեզուաբաններ։ Այժմ լեզուաբանութիւնը լեզուներու դասակարգութեան ցուցակին մէջ հայերէնը դրած է իւրանեան և Պալթիկ լեզուախումբերու ծիշտ մէջտեղը։

Հայերէն գրաբարը հնդեւրոպական լեզու մէ։

Ոմանք հնդիկներու սանսկրիտ լեզուն կը շփոթեն հնդեւրոպական նախալեզուին չեմ։ Լեզուաբանութիւնը իրաւ է թէ հնդեւրոպական լեզուներուն բազգատարար ամէնէն չինն ու փոփոխութեան նուազենթական սանսկրիտը կը համարի և հաւանական կը նկատէ որ սանսկրիտը նոյն խոկ նախալեզու եղած ըլլայ, բայց ատիկա ըսել չէ թէ սանսկրիտ և նախալեզու միեւնոյն բաներն են։

Աւրեմն Հնդեւրոպական նախալեզու ըսելով ողբոք է հասկնալ ենթագրական նախալեզու մը, որ մայրը ողեաք է ըլլայ բոլոր հնդեւրոպական լեզուներուն։

Հարց է՞թէ հայ լեզուն իր հնաւթիւնը հաստատագ գիտական հանդամանքներ կը ներկայացնէ՞։ Եթի այս կենսական խնդրին կը մօտենանք, կը անսնենք թէ հայ լեզուին համար մնած դժբախութիւն մըն է որ վաւերական որեւէ Ամիջոց կը սպակի՝ գրի գիւտեն եւ հայ մատենագրութենեն առաջ գոյութիւն ունեցալ Հայերեն լեզուի վիճակը գիտնալու և ճօվիկու համար։ Հայաստանի ուսպանեւ արձանագրութիւնները մտամբ գուցէ լուծում ուային այս հարցին եթէ կարելի ըլլար զանոնք շկարդու Հայ լեզուով։

Գողթան երգերէն զատ իրաւամբ մեր լեզուին ու տոհմային մատենագրութեան գանձք ողիտի կողմէին մեր մեհենական պատմութիւններն ու նախաքրիտանէական (հեթանոսական) գրուածքները, որոնց կա-

բուստին պատճառ կը համարուի հին գարերու ժողեւոնդութիւնը :

Տակաւին կարելի է անդրադաշնալ ՚. գարուն մէջ ապրող քանի մը մասենագիրներու զործերուն (Լուսաւորչի Յաձախապատումը, Ազաթանգեղոսը, Բիւղանդ Փաւստոսի Պատմութիւն Հայոցը եւայլն) վրայ, որոնց լեզուի հայերէն կամ յունարէն ըլլալը խնդրական է, քանի որ ո՞չ հին բնագիրներ ունինք մեր ձեռքը եւ ո՞չ ալ որոշ ապացոյցնոր՝ հայերէն ըլլալուն :

Եթէ կ'ուզենք Հայ լեզուն ուսումնասիրել, միայն Ասկեղարու հայերէնը կը գտնենք, այն ալ Ասուածաշունչի լեզուն միայն :

Հայկական ամէն աեսակ հին յիշատակարաններ ջնջուեցան Քրիստոնէութեան մուտքին առեն եւ կը բօնական նախանձախնդրութիւնը որչափ կարելի է փճացուց ամէն բան, որ հին հեթանուական կրոնքը կրնար յիշեցնել : Ասկեղարու լեզուն. ապացոյց է քեզինք գործածող ժողովրդութիւն բաղախներուած ցեղ մ'կ :

Լեզուին այդ զարգացումը գարերու զործ էր անշուշտ, բայց այդ ընդարձակ ժամանակամիջոցին մէջ Հայ լեզուն ի՞նչ ասինանաւուումներէ կամ երեւոյքներէ անցած է, անկարելի է նօդել, վասնի ապացոյցներ եւ օժանդակներ կը պակսին :

Արդի պատմիչներու եւ բանասէրներու համեմատ Հայը եւրոպական ծագում ունի, եւ Մալուխ կորենացիի պատմութիւնը՝ զգրիտ չէ, եւ բոլորը արդի գիտական համագալական վերլուծումներուն տակ գրեթէ կը շոդիանայ : Սակայն ինձ կը թուի թէ, հայուն բուն հոգին այդ հին պատմութեան հետ աւելի կը ներդաշնակուի, քան թէ՝ արդի բանասէրներուն համագալական վերլուծումներուն հետ :

Այսպէս կ'ըսէ 1920ին լոյս աեսած “Հայ ցեղը եւ հալածանենիրը հոգեբանութեան լոյսին տակ, գրքի հեղի-

նակը Յ. Պ. Պօղոսեան և կուտայ Հայուն եւրոպական ծագումին մասին ոլնդող գիտուններու և բանասէրներու հետեւեալ փաստերը :

(1) Հերովոսս և Քուննեխոն և ուրիշ յոյն պատմիչներ ցոյց կուտան թէ՝ Հայերը փռուգիացիներու մէկ մասը կը կալմէին և գաղթած էին Յունատանի հիւսիսային կողմէն, Թրակիայէն, և Վոսփորը անցնելով՝ Քրիստոն տւելի քան ինը զար առաջ՝ տոփանաբար դէպի արեւելք շարժած էին, իրենց համար նոր Հայրենիք մը հիմնելու :

(2) Մեր լեզուի ուսումնասիրական վերլուծութը : Բանասէրները անհերքելի աղացոյցներով կը հաստանեն որ Հայոց լեզուն հնդեւրոպական լեզուներու եւրոպական ձիւզին կը պատկանի և ոչ թէ Իրանեան ձիւզին և կամ Ասմական լեզուներու :

Բացասարի, Հայ լեզուի քերականական կամ կազմական ձեւը Իրանականէն բոլորովին տարբեր է իր ձեւով և Հայեցակետով : Հայերը տառածներ փոխ տառ են պարսիկներէն և յոյներէն, բայց ամենուն ալ իրենց բնիկ եւրոպական դադախորը տուած են : Անոնք փոխ տառ են ձեւը կամ պատկերը, ինչպէս նաև՝ անունը, բայց ոչ՝ գաղափարը :

(4) Բանասիրական այս փաստերէն զատ, կան նաև քանի մը աշխարհագրական անուններ, ինչպէս Ալիս, Իրիս, և Գոյլ զետերն և Թեսալիոյ Հայոց նախնական բնուգաւատին մէջ եղող Արմենիոն քաղաքը, նաև Բիւթանիոյ մէջ Արմենիոնին աղաւազումը եղող Օրմինիոն լեռը, և Ալիս զետի ակունքներուն մօտ Արմինիոն լեռը, և անկէ զատ Արնոպի մօտերը յիշուող Հարմանիոնը՝ որ նայնպէս Արմինիոնի մէկ տարբեր տարագարձութիւնը կը թուի ուլլալ : Այս բա-

լորը հին հայերու. Երկարատեւ գաղթը ապացուցանող կոթողները կը հանդիսանան եւ դիւրութիւն կուտան այդ գաղթին՝ ընթացքը ընդգծելու՝ յոյն տառեւոծներու օթեւան Աղոմզոս լեռնէն մինչեւ Եոյեան տապանի հանգստարան Արարատ լեռը:

(5) Առանցմէ զատ ուրիշ փաստեր են նաեւ, հայոց տուներու ձեւերը, տեսիերը եւ սարազները, ինչպէս դդակ, սաղաւարտ, եւայլն, որոնք չատ կը համապատասխանեն փոխուղիացիներու տուներուն եւ տարագներուն։ Հայերը պահպանողական ցեղ մը ըլլուլով՝ մինչեւ Ռուբինեանց՝ թագաւորութեան վերջերը պահցին իրենց տարագներու ձեւերը։

Յետոյ Յ. Պ. Պօղոսեան կ'ուելցնէ եւ իր տեսակէտները կը պարզէ։

Կարեւորութեան համար աւելորդ չենք տեսներ նոյնութեամբ դնել հոս իր խօսքերը եւ ուսումնասիրութիւններուն արդիւնքը այս կարեւոր հարցին չուրջ։ «Մեզի կը թուի թէ այս փաստերուն ոչ մէկը ինքնին բաւ է հայուն եւրոպուկան ծագումը ապացուցանելու։

Ինդհակառակը, իրականութիւնը ցոյց կուտայ որ Հայը Եւրոպայէն Ասիա գաղթելէ աւելի, Ասիայէն դէպի Եւրոպա գաղթած է։

(1) Պատմակոն եւ նախապատմական ո'րեւէ առպացոյց չունինք մեր ձեռքը հաստատելու. թէ կեանքը Եւրոպայէն դէպի Ասիա գաղթածէ, ընդհակառակը թէ՝ պատմութիւնը՝ եւ՝ թէ՝ նախապատմութիւնը ցոյց կուտան որ կեանքը՝ ըլլայէ կենդանուկան, ըլլայ մարդկային, Ասիայէն դէպի Եւրոպա շարժած է միշտ։ Բը բածոներու ուսումնասիրութիւնն անգամ ցոյց կուտայ թէ կենդանիները, մանաւանդ մեծ—կապիկները եւ նախապատմական մարդերը, Արեւելքէն դէպի Արեւմուտք շարժեցան։ Սուրբ Գրքի վկայութիւնն ալ, թէ մարդիկ Արեւելքէն դէպի Արեւմուտք շարժեցան, գիտութեան այս վերջին եղբակացութեան հետ նկրպաշ-

նուկ է : (Տե՛ս, Գիրք Շննդոց, 11 գլուխ) :

(2) Ուրիշ ապացոյց մըն ալ այն է թէ, քաղաքակրթութեան, գրականութեան և մշակոյթի օրբունը Ասիան եղած է եւ ո'չ թէ Եւրոպան։ Ասիկա է վըկայութիւնը մարդաբանութեան եւ հնարժութեան։ ասիկա է վկայութիւնը Ս. Գրքին, որ Արարտակ սահմաններուն մօտ կը գնէ Եգիմի սպարտէզն ու հին աշխարհի բարձր քաղաքակրթութիւնը (տե՛ս, Սուրբ Գիրք, Գիրք Շննդոց, 1—12 Դ.՝), և ասիկա է վկայութիւնը պատմական շրջաններու, և անսոնց վրայ յենուելով մենք կը պնդենք եւ պիտի պնդենք թէ Հայը Եւրոպայէն չէ զաղթած, այլ Եւրոպացիները Ասիայէն գաղթած են եւ Հայը անսոնց ամենահին եւ կարկառուն տիպն է :

(3) Հերոդոդոսի, Քունոխոնի եւ կամ ուրիշ յոյն պատմիչներու վկայութեանց ալ չենք կրնար հաւատք ընծայել, քանի որ հին հրեաններուն պէս, հին յոյներուն ալ մեծամոլութիւնն էր իրենք պիրենք ամբողջ աշխարհի կեդրոնը նկատել, եւ թէ՛ փիլիսոփայութիւնը, թէ՛ աւանդութիւնները եւ թէ՛ ցեղերու ծագումը այդ տեսակէտէն մեկնաբանել։ Ինդհակառակը, մենք այսօր թէ՛ պատմական, թէ աւանդական եւ թէ մարդաբանական փաստեր ունինք հաստատելու թէ, ո'չ թէ՛ ըստ յոյն պատմիչներու, հայերը հին յոյներու մէկ ճիւղն էին, այլ յոյնները, փոխւգիացիները, Ալական լեռներու ստորոտը բնակող ազգերը, և մինչեւ անգամ՝ ըստ Վօթանի կամ Ռւտինի աւանդութեանց՝ արդի գերմանական ազգը հին Արմենոյներու մէջ մէկ ճիւղերն էին։

Գերմանները Աև Շոյի եղերքը կը բնակէին եւ նախապատմական շրջաններուն անկէ գաղթելով իշրենց Վօթան եւ կամ Ռւտին գիւցազնին առաջնորդութեամբ եկան Գերմանիա ու հսն հաստատեցան։ Անոնք ետքէն իրենց գիւցազնը տուուածացու-

ցին, ինչպէս հայերն ալ հայելը աստուածացուցեր էւ ին:

Արդէն մեր հին պատմութեան մէջ, գիտենք թէ, շեկ մազերն ու կապոյտ աչուիները որչա'փ պեղեցկօրէն կ'երգուէին:

(4) Եթէ, Զանթրի, Ռիփլիի, Ֆոն—Լուչանի, Մէտիուըն Կրէնթի եւ ուրիշ մարդաբաններու խուզարկութեանց համեմտու, հին արմենօյներն էին որ նախապատմական գարերու ընթացքին արեւելքէն շարժելով դէպի արեւմուտք գաղթեցին, եւ եթէ Ելլես—Պոնտոսէն անցնելով կեղրոնական Եւրոպա տարածուեցոն, անոնք որոնց մնացորդները տակաւին հոս ու հոն կը առանաին, ուրիմն գիտուններու եւ բանասէրներու կողմէ, լեզուաբանական կազմի, աշխարհագրական տնտեսներու, տուներու ձեւերու եւ տարագներու նմանութեան վրայ յենուելով մէջ բերուած փաստերուն բոլորն ալ օգը կը ցնպին, քանի որ երբ հին արմենօյները [Ասիայէն դէպի Եւրոպա կը շարժէին, իսիսա բնական է ենթադրել թէ այդ բոլորը պատահոծ կրնան ըլլալ: (See "the Races of Europe, by W. Z. Ripley. p. p. 444, 448, 474)

(5) Գոլով միւս փաստին թէ. Հայերու հին կրօնքի բմբանումները տսխականէն բոլորովին տարբեր են, եւ կամ թէեւ ձեւով տսխական բայց գաղտփարով եւ բոսպական են, այդ ալ բաւական ջուր կը վերցունէ, քանի որ եւրոպական միտքը կրօնականէն աւելի գիտական է, մինչդեռ հայուն միտքը գիտականէն աւելի կրօնական է: Ուրիմն ի՞նչպէս կրնանք այս տարբերութիւնը բացարել, եթէ ո՞չ ըսկով թէ հայը տսխականէ՝ իր ինքնատիպ ու ինքնուրոյն կրօնական յղացումներով: Եթէ ոմանք եւրոպական գիծեր ու երանգներ կը առանեն անոր յղացումներուն մէջ, ատիկա յունական մշակոյթին արդիւնքն է, եւ ոչի՞նչ աւելի:

(6) Հայ ցեղը գանկաբանական տեսակէտէն դիտելով՝ կը տեսնենք թէ անիկա ամբողջ աշխարհին ժիակ կլորապլուխ ազգն է, իսկ եւրոպական ցեղերը երկարագլուխ ազգեր են:

Ասոր համար է որ հայերու գլուխը շատ մը վիճաբանութիւններու եւ խուզարկութիւններու նիւթեղած է, բոլոր գանկաբաններու եւ մարդոբաններու կողմէ: (Տե՛ս վերոշխօնակ Անգլ. գրքի էջ 25, 444, 476)

Դարձեալ հայերը՝ ըստ Տր. Պրայընի և Տր. Խուիզի տեսութեանց, լայնակրնակ եւ խոտակեր ցեղ մընեն՝ ճիշտ ասիացիներու նման, մինչդեռ եւրոպացիները՝ նեղկրնակ և մսակեր են: Ա'րդ, գանկաբանական ու մարդոբանական այս նորագոյն տուեալներու լոյսին տակ, անկարելի է որ Հայ ցեղը Եւրոպային գաղթած ըլլայ:

(7) Եթէ խնդրոյն մօտենանք ցեղային հոգեբանութեան տեսակէտէն, կը տեսնենք թէ Հայ ցեղը իքնէ երեւակայող, գաղափարապաշտ, եւ փիլիսոփայական խորհելակերպ մը ունի, ասիական ցեղերու ոքս, մինչդեռ եւրոպական ցեղերը գրական, իրապաշտ, եւ գիտական խորհելակերպ ունին:

(8) Դարձեալ, ցեղային հոգեբանութեան լոյսին տակ քննելով կը տեսնենք թէ, հայ ցեղը՝ ասիական ցեղերու ոլէս՝ սովորութիւններով եւ բնուորութիւնով սկանզանողական է, մինչդեռ եւրոպական ցեղերը սովորութիւններով ու խորհելակերպով արձատական, և քաղաքական բնագլներով յարձակողական են:

Ա'րդ, հայուն հոգեբանութեան կողմէն ալ որեւէ վկայութիւն չիկայ ապացուցանող թէ: անիկա անպատճառ Եւրոպայէն գաղթած է: Աչ երբեք:

Հայ ցեղին պատմութիւնը, աւանդութիւնները, ծագումն ու յղացումները, անոր ֆիզիքականն ու հո-

գերանութիւնը չենք կրնար ըմբռնել, առանց անոր տախական ց'զ մը ըլլալն ընդունելու, եւ մեր բանասէրները լաւ կ'ընեն եթէ ընդունին թէ հայուն ինքնատիպ հանձարին զրոշմբ տախական է։ Կը յուսանք թէ պիտի զայ ժամանակ մը երբ նոր հայութիւնը պիտի փարի աւելի եւս այս գաղափարին, քան թէ օտարացի մակնաբանութեանց։

Յ. Պ. Պողոսեանի ըսածները ընդհանրապէս ձիշտ են. իր տեսութիւնը սովորյն, այն տպաւորութիւնը կը զործէ, թէ հայ ցեղը միտարր է. ձիշտ է որ հայ ց'զը բաղկացնող Ալպեանցիները Ասիայէն ձիւղ մը երկարած են Եւրոպա (ինչպէս նաև դէպի Ճարոն) ձիշտ է նաև որ հնդեւրոպացիներուն մեծագոյն մասը տարածուած է դէպի արեւմուտք, բայց հայը բաղկացնող հնդեւրոպական տարրը մասամբ եկած է Պարսկաստանի կողմերէն, մինչ մեծ տոկոսը եկած է արեւմուտքէն փոխւգիական տրշաւով։

Մեր ազգը Յ. Ա. Կօթներորդ գարուն հասած ու դրաւած է Մեծ Հայքը, եւ հայկական լեռնազատին վրայ իրեւ ազգ կաղմակերպած է ինքղինք։

Մեծն կիւրոսի ժամանակէն կը սկսի մեր ծանօթութիւնը հայ ազգին վրայ՝ երբ Հայոստան պարսկական կայսրութեան մէջ կ'առնուի։ Այսպէս, մենք գիտենք թէ Մեծ Հայքը թագաւորութիւն մըն էր Ք. Ա. Զ. գարուն, ինչպէս կը պատմէ Քսենեփոն։ Այս յոյն փիլիսոփայ պատմիչն է որ մեղի կը ծանօթացնէ Հայոստանի պատմութեան առաջին գլուխը, յիշելով կիւրոս Մեծի գաշինքն ու բարեկամութիւնը մեր Տիգրանին ու անոր հօրը հետ։

Դարեն Ա. ի Պէհիսնիի մէջ գանուած սեպաձեւ արձանագրութիւններէն գիտենք թէ Հայք ապստամքութեան դրօշ պարզեցին ընդդէմ Դարենի 521—520 Ք. Ա. պարսկական կայսրութեան ուրիշ քանի մը երկիրներուն, մասնաւորապէս Մարտ հետ միասին շար-

ժեզան հայերը այլ յեղափոխական դժուար փորձն բռնելու :

Աքամենեան տիրապետութեան բոլոր միջոցին՝ անկախութեան հասնելու այլ եւս չաշխատեցան, դու ըլլալով ինքնօրէն վարչութենէն զոր կը վայելէին պարսկական վեհապետութեան ներքեւ։ Այդ քանի մը դարերը, խաղաղ ու ապահով կացութեան մը շնորհիւ, մեծապէս ծառայեցին հայոց նիւթական յառաջդիմութեանն ու աճումին։ Հայաստանի առաջմանները ընդգարձակեցուն և օտար ցեղերը տակաւ լուծուեցուն հայոց մէջ կամ դուրս մղուեցան երկրէն։

Երբ Մեծն Աղեքսանդրի աշխարհակալութեան հետեւանոք Սելեւկեանց վեհապետութիւնը հաստատուեցաւ Արեւելքի մէջ, փոխան պարսկականին, Հայաստան բաւական զօրացած կը զանուելը եւ մեր երկրին հայ փոխարքաններն արամադիր էին անկախութիւն հաշակելու առաջին բարեգէպ պատեհութեամբ։

Այս ուղղութեամբ եղած փորձերուն յաջողն աեզզի ունեցաւ Ք. Ա. 190 թուականին, երբ բնիկ թագաւորութիւնը կազմուեցաւ Արտաւազդի որդի Արտաշէսի ձեռքով, որ Անտիոքոսի Հասմայեցւոցմէ պարաւթենէն օպաւելով, անկախ գործուց Մեծ Հայքը Այս թագաւորութեան կեղրոնն եր Երասխի հովիար, Մատիսի շուրջը, եւ մայրաքաղաքն էր Արտաշատ։

Արտաշէսին թագաւորութեան Ներկաւ գարերն մեր ցեղին քաղաքական յաջողութեան և փոսքի ամենէն նշանաւոր շրջանն է։ Կազմուեցաւ Հոյեկան կայուն պետութիւնը։

Արտաշէսի օրով լծընկեց եղած Հայաստանը՝ Տիգրանի օրով լծաղիր կ'ըլլայ օտարներու, և հարկատան կը գաւայցարկապահանջ։ Պարտութեան ենթարկուած օտար թագաւորներն են որ իրենց զօրքերովը կուգան ծառայել Մեծն Տիգրանի։ Տիգրան մեծ է ոչ միայն իրեւ, յաղթող այլ և իրեւ շինող։

Իր արքանիքին մէջ ոչ միայն հպատակ թագաւորներ ունի, այլ և յոյն փիլիսոփաներ եւ բանառակազմներ:

Մեծն Տիգրանի կարձատեւ կայսրութեան մաս եւ զած էր Կիլիկիա, 69 ին թ. Ա. : Այդ թուականէն վերջ գաւառին նաւահանգիստները հետզհետէ տեղի բացուեցան հայերու առջև:

Տիգրան Սուրիա հիմնած հայկական տիրապետութենէն երկար ժաքառամենքէ ետքը քաշուեցաւ զուտ հայկական սահմաններու ետին Եփրատէն արեւելք:

Այդ ժամանակէն, կը սկսուին հետզհետէ ուժեղ ցող պարթեւներու եւ Հռովմի երեք գար տեւող կռիւները՝ Հայաստանն ու Միջագետքը իրենց ազդեցութեան շրջանին մէջ պահելու համար:

Մեծն Տիգրան իր սուրը քաղաքակրթութեան դատին ի սպաս գրաւ. քանզեց շինելու համար եւ շինեց՝ նորոգելու համար:

Անհուն կորով եւ ողջմտութիւն ցոյց տուաւ իր քառասնամեայ երկար թագաւորութեան միջոցին: Տիգրանի պարտութեան գլխաւոր պատճառներէն կարելի է նկատել իր կնոջ, Միհրդատի աղջկան Կղէուպատրայէն ունեցած զաւակներուն դաւադրութիւնը, հարէմական մեքենայութիւնները, խովութիւնները եւ տան մէջ յաճախակի տեղի ունեցած երկպառակութիւնները:

Մեր պատմութեան ընթացքին հայ կայսրներն ու թագաւորներն այնքան երկարակեաց եղած չեն եւ հնարաւորութիւն ունեցած չեն ուրիշ պետութիւններու պէս, խոշոր զեր խաղալու:

Հայկական կայսրութիւնը որ կը սկսի իրապէս Տիգրան Մեծի օրերէն եւ որ Տիայն 190 տարուայ տեսողութիւն ունեցաւ, հնարաւորութիւն չունեցաւ հիմնական եւ երկարոկեաց պետութեան մը հիմքը գը-

Դելու :

Այնուհետև հայաստանը կ'իյնայ կիսահայ եւ օտար տիրապետութիւններու տակ, մինչեւ որ պարթեւներու տնէն ձիւղ մը բաժնուելով կը կազմէ Արշակունեաց թագաւորութիւնը :

ԱՐԵՎԱԿՈՒՆԵԱՑ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆԸ

Արշակունիաց հետ կ'ոկոխ Հայոց պատմական ժքանիքան :

Հայ Արշակունիներն ու պարթեական ցեղէ էին : Արշակունիներու ախտավետութեան թուլացման եւ անկման առեն ներքին գոհակոխւներ յածախակի եւ բեւան եկան եւ մածապէս վիտսեցին մեր քաղաքական ամբողջութեան որ միայն 376 տարի կրցաւ իր զոյութիւնը պահել :

Արշակունիներու նախնիքներն ունէին երկու տևակ հողատիրական մածութիւններ՝ սատրապութիւններ ու զեղային տիմական :

Սատրապները պալտառական շրջաններու ամենէն աղդեցիկ անձնաւորութիւններն էին՝ թագուորին եւ կամ թագուհին աղդականներ եւ միծամնեններ, որոնք մշտապէս հողային ախտավետութիւն կ'ունենային՝ որ եւէ նուածուած երկիրներու մէջ՝ նշանակուելով իրեն կտուալորիչներ և սեփականատէրներ :

Տրդատի Հայաստան մանելով կը վերջանայ Հայոց քաղաքական նախաքրիստոնէութան շրջանը : Չորս բորդ զարու սկիզբն է, (301) որ Հայաստանն ու իրեւ զաշնուկիցը Հոռիմի, հոռիմէական ամբողջ պետութեան մը հետ միասին եւ անշառշատ, անոր աղդեցութեան տակ կ'ընդունի Քրիստոնէութիւնը :

Պարթեաներն ու հայերը, ինչպէս նուև պարսիկները շատ մօտիկ աղքեր են իրարու եւ որդեպքեր են

շատ մը նման անուններ, բարքեր և սովորութիւններ։

Քրիստոնէութիւնն էր, որ եկաւ այդ ժողովուրդները իրարմէ բաժնելու։ Քրիստոնէութիւննէն առաջ, անսնք նման էին իրարու շատ մը կողմերով՝ առանց գութեամբ, պատմութեամբ, կենցազով, բարքերով ու սովորութիւններով և չոխով մըն ոլ լեզուով։

Արշակունի թագաւորներէն Տրդատ Դ. կամ Մեծըն Տիգրատ նոր գորագլուխ մը բացաւ ոչ միայն Հայոստանի, այլ նաև ամբողջ աշխարհի մէջ, ուրովինեւ անոր օրովն էր որ Հայ ազգը, իր ամբողջութեամբը, իրքեւ առաջին ազգը աշխարհի վրայ, Քրիստոնէութիւնը ընդունելով, զայն պետական կրօնիք ըրաւ։

Տրդատ շարունակեց կոիւր պարսից գէմ, մինչեւ որ Հայոստան բոլորովին ազատեցու օտար լուծէն և Հայոստանի ու Պարսկաստանի միջեւ հաշտութիւն կայացաւ։

Խողագութեան այս տարիներուն էր, որ քրիստոնէութիւնը ծաւալեցաւ Հայոստանի մէջ, և յետյ գարձաւ պետական կրօնիք։

Յաւալի է, որ Տրդատի պէս քաջ իշխան մը և անպարտելի թագաւոր մը զուգագիտեցաւ այսպիսի շրջանի մը, ուր բարոյական սկզբունքները զերիշխագ գարձան հեռացեան, և աշխարհային քաջազործութիւնները և ֆիզիքական քաջութիւնը կորսնցուցին իրենց արօեքը քրիստոնէուկան վարդապետութեան խոնարհ ողիին ազգեցութեան տակ։ Թերեւս, այս է պատճառը այն իրազութեան, որ մեր պատմութեան կարեւոր և ուժով գէմքերէն մին Տրդատ թագաւոր ծանօթ է մեր ժողովուրդին իրքեւ մէկը, որ խենթեցու, լեռներն ինկաւ և խոտ կերտու, կամ զայլախտութիւն անուն հիւանդութիւն մը և կամ սովորական մէլոքազձութիւն մը ցոյց տու և մինչեւ որ

քրիստոնէութիւնը ընդունեց և բժշկուեցաւ :

Պէտք է երեւակայել թէ երկիր մը ի՞նչ՝ վիճակ կ'ստոնայ, երբ փորձ կը կտառուի ժաղավուրդին գարաւոր հաւատալիքը քանիքել, և անոր անզ գնել նոր մը : Կասկած չկայ, թէ եթէ կազմակերպողներ եւ առաջնորդներ զանոււին, կ'ապատամբի եւ զէնքի կը գիմէ : Եսյն բանը պատահեցաւ Հայուսանի մէջ, ուր կուպերու պաշտամունքը շատ զօրաւոր էր : Թէ եւ ժողովուրդը լուծ էր նոր կրօնքին ձայնը, բայց, ո՞ւ կարելի էր որ ուզեր բաժնուիլ իր նախահայրերու կրօնքէն, որուն հմայքն այնքան մէծ էր զանդուածին վրայ, որովհետեւ այդ կրօնքին տարրերը միու ու առ կոր դարձեր էին հայ ժողովուրդին՝ մէջ :

Այս պայմաններու առկ, Ա. Գրիգոր եւ Տրդատ միաբանեցան երկրին մէջ տարածելու Քրիստոսի խօսքը եւ քանիքելու հին հաւատքին տրտաքին նշաններն ու ոգին :

Տարօնի կրօնական պատերազմն միակ զէտքն է, ուր հեթանոս հայերը զէնքի դիմեցին իրենց գարաւոր հաւատալիքներուն պաշտամանութեան հա Բար : Քրիստոնէութեան վճռուկան յաղթանակէն յետոյ, Գրիգոր լուսաւորիչ աւելի ինքնավստան դարձու, եւ կործանեց, քոնիքեց ու այրեց ինչ որ կար տակաւին հեթանոսական կրօնքէն :

Երբ հայերը քրիստոնէութիւնն ընդունեցին, իշխաց վրայ հրաւիրեցին շրջակայ ժողովուրդներու տառելութիւնը : Կոստրացի Եւսեբիոս պատմագիրը կը հաղորդէ որ հայերը մէծ կոիւներ ունեցան Մաքոիմինոս Դայա կայուեր զէմ, որ խորթ աչքով կը նայեր քրիստոնէայ Հայուսանի, Մաքոիմիանոս ուզնուի հեթանոսութիւնը վերահստատել Հայուսանի մէջ, կառի մտեր էր հայերու զէմ 311 թուականին : Մաքոիմիանոս Դայա, Մեծն կոստոնդիանոսի հակառակուդը եւ քրիստոնէութեան անդուխ հալածիչն էր : Եռւ-

սաւորչի և Տրդատի նշխորհերը ամփափուած են Կըճ-
եայ տապանի մէջ, Թօրդան զիւղը:

Հայ եկեղեցին ամենամեծ ուռրիերու կարգը դա-
ստ է Ա. Գրիգոր Լուսուորիչ:

Քրիստոնէութիւնը արմատապէս փրցուց հայ ժո-
ղովուրդի հոգին Արեւելքէն և կապեց Արեւմատքին:
Հայերը, անդամ մը քրիստոնէութիւնը իւրացնելէն
եաքը, իրենց ամբողջ հոգիով և իրենց բոլոր ուժովը
փորեցան այդ նոր կրօնքին, և ամէն հալածանք ա-
նահատակութիւն յանձն ասին այլ ևս չզատուելու-
համար քրիստոնէութենէն:

Հայերը Արեւմատքի նոր կրօնին կապող ուրիշ
սպառձառներէն մէկն ալ, իրենց ինքնութիւնը, իրենց
անհատականութիւնը, իրենց անկախութիւնը՝ պահ-
պանել կարողանալու անհնի էր:

Կորեւոր է հոս ամփոփ և հոկիրձ տաղերու մէջ
սրա ովերացնել Տրդատի յաջորդներու կեանքը: Յաւով
կը անոնենք, որ Տրդատի յաջորդները չեղան իմաս-
տուն, չըջանայեց և աչալուրջ. անոնք՝ անցուցին
իրենց օրերը զրուանքով և կեր ու խումավ՝ չուայ-
տանալով կանանցներու մէջ: Անոնք չէին մասնակ-
ցեր պառերազմներու, և ոչ ոլ հոգ կը տանէին եր-
կրրին բարեկարգութեան: Ետխարարական դասն ալ
հետեւելով թաղաւորին վարած կեանքին՝ ձոխութեան
մէջ կը յզիանար, և շատ անպամ թաղաւորին հրա-
մաններուն ալ չէր անսար: Առանձին բերդերու մէջ
ապաւինոծ նոխարարները չշատ անպամ իրարու հետ
կը կառէին: Երբեմն, անոնք պատճանօրէն կ'անցնէ-
ին թշնամիին կողմը և կը կառէին իրենց հայրենի-
քին դէմ:

Ժաղավուրդի մը քաղաքական և բնկերացին
կեանքը այսպէս է որ կը զիմէ զէպի անկում:

Երբ Տրդատէն յետոյ հայեական թաղաւորութիւ-
նը դար մը ամբողջ այլքան և նապաստ պայմաններու

մէջ կանդուն մնաց, պատճառն այն էր, որ Հայուսունի երկու կողմերուն վրայ հաստատուած երկու հոկտեմբերի պետական թիւններ ի հեծուելու իրարու։ Կ'աշխատէին հայկական անկախութիւնը պահպանել։

Տրդատի մահէն յետոյ տեղի ունեցած ներքին կոխւներու ընթացքին՝ բոլորովին ջնջուեցան Բըզնունեաց, Մանաւաղեանց եւ Արդունեաց հին նախարարութեան տոհմերը։

Հայերը չուարումի մատնուած էին եւ չէին զիտեր թէ ի՞նչ տեսակ քաղաքականութեան էնետեւէին. տառանումի աղիտաւոր քաղաքականութիւն ցոյց կուտային՝ որ յասուկ է տկար ժողովուրդներու։ Հոստեղին է յիշել, թէ մեր զատմութեան մէջ քաղաքական այս ուղեգիծը միշտ զոյութիւն ունեցած է ըսկիզբէն մինչեւ մեր օրերը։

Վերջ զատւ նաև Հայրապետութիւնը Լուսուորչի տոհմին որ 132 տարի ոչ միայն զեկովտրէր էր հոյ ժողովուրդին կրօնական եւ եկեղեցական կեանքը, կործանելով հեթանոսութիւնը եւ սփուրով քրիստոնէական հաւատքին լոյսը, այլ նաև՝ քաղաքական փոթորիկներու ընդմէջէն քաղաքական իշխանութեան թեւ ու թիկունք էր հանգիստեր։

Երբ Արշակունեաց թագաւորութիւնը վերջացաւ Հայաստանը երկու մասի բաժնուեցաւ. Արեւմտեան—Հռովմէական և Արեւելեան—Պարսկական. միայն վերջինիս մէջ նախարարութիւնը իր կալուածառիքական եւ ազնուալետ ոկան հաստատութիւն իր զոյութիւնը շարունակեց։

ՄԵՐ ԼԵԶՈՒՆ ՈՒ ԳԻՐԸ

Գերման լեզուաբան—պատմագետ Վիլհելմ Ցոն Հումբըլտ, սրբան արձանը այսօր Պէրլինի համալսարանի առջեւք գրուած է, հետևեալ վեղեցիկ յայտնութիւնը ըրած է լեզուի մասին. “Մարդս միայն լեզուով է մարդ, սակայն լեզուն հնարելու համար՝ նա արդեն մարդ պես է լիներ”:

Լայփինից փիլիսոփան “Ոզոյ հայելի” կ'անուանէ լեզուն. իսկ Մաքս Միւլլէր, ընդունած է, մտածմունքն անձայն խօսակցութիւնն է. իսկ խօսակցութիւնը հնչիւնաւոր մտածմունք:

Արդարեւ, լեզուն մարդկային բնութեան յառիանիշը եւ անոր հոգւոյն առանձնայառուկ գործն է: Կառկած չվերցներ, թէ լեզուներու պատմութիւնը, ցեղերու եւ ազգերու պատմութիւնն է նուեւ:

Լեզուն յառաջացած է ուղիղ այնպէս, ինչպէս որ սդին, եւ կը խորհինք՝ թէ միեւնոյն ծագումն ունի:

Լեզուի սկզբնական ծագութը պէտք է որոնել նշանացի շարժութեան եւ ոչ թէ ծայլի ննանողութեան մէջ: Լեզուի ծագումը ուղի է ունեցած տափածանաբար վզարգացմամբ եւ կատարելազարծուած է հետզհետէ ժամանակի ընթացքին մէջ. շատ մը օտար եւ հայ լեզուաբան—պատմագետներու եւ քանատէրներու հաստատ համալումը այս է եղած:

Ազգերու պատմութեան մէջ, զրի սկզբնաւորութիւնը ռովորաբար վերագրուած է տառածներու կամարմնացած անձնուորութիւններու, որոնք յարաբերութիւն ունէին տառածներու հետ, որովհետեւ ըստ հնաւանդ հայեցալութեան՝ այլպիսի զարմանահրոշ սուլծագործութիւն միմիայն Աստուածներէն կարելի

Եր սպառել։ Ինչպէս շատ մը ազգերու, մեր պատմութեան մէջ եւս անթափանցելի քօղով է ծածկուած հայոց գրի զորգացման ընթացքը։ այդ մասին թեր ու դէմ շատ քը կարծիքներ յայտնուած են օտար և հայ լեզուաբաններու կողմէ։

Առկայն ինչ որ ալ ըլլան յայտնութիւններն ու ենթագրութիւններն շատ մը ազգերու բանասէրներուն, ամէն կատկածէ վեր է թէ, մենք ալ ունեցած ենք մեր սեփական ազգային նշանագիր տապիրը, և քրիստոնէաւթիւնը մուռք գործելով Հայաստան, իր հետ միասին ներմուծած է նոեւ յունական և ասորական գիրը և հալոծած հայոց ազգային գիրը, որ ամուր կերպով շղթայուած էր կոտապաշտութեան հետ։ Անշուշտ, հայկական այդ հնաւուրց գրերով գրուած հասորներ ալ գոյութիւն ունեցեր են հայոց հեթանոսական սրբավայրերուն մէջ, բայց հարիւր տարուան քրիստոնէական գործոն ժամանակամիջոցի մը մէջ հայերը մուցած էին անցեալի այդ յիշատակարանները որոնք փճացած էին քրիստոնէաւթեան աւծեւ։

Ոմանք կը պնդեն թէ Գրիգոր Լուսուորիչի Յաձախապատւմը, Ազաթանգեղոսի պատմութիւնը, Փուլուսոսի Բիւզանդարանը և Պ. գարու քանի մը մատենագիրներու գործերը՝ հայերէն լեզուով բայց յունարէն կամ ասորերէն գիրերով գրուած են։ Այդ կարգի լեզուաբան—պատմագիտները, մասնաւոր ծիգ մը իտափած են հաստատելու թէ հայերը 404էն տաղ մասնաւոր գիր ունեցած չեն։

Նման յախուռն եւ վճռական յայտնութիւններ զարմանք միայն կը պատճառեն մեզ եւ կարծես թէ դիտումնաւոր կերպով գրիչ շարժուած ըլլայ, որովհետեւ ո՛չ քանդակներու, ո՛չ արձանադրութիւններու եւ ոչ ալ մատենագրութիւններու միջոցու որեւէ բան հասած է մեզ իրենց ըստները հաստատով։

Նոր կրօնի մեր եկեղեցական նոր պաշտօննեանները, որոնց մեծ մասը օտարներ էին, անխնայ ոչնչա-

ցուցին ամէն աղկային հաստառաթիւն, որ կապուած
էր հայոց հին կրօնին հետ։ Այս ընդունուած ձշմար-
տութիւն եւ անհերքելի փաստ է։ Սակայն դժբախ-
տաբար անյայտ է բուն թուականը թէ ո՞ր դարէն ա-
ռաջ եւ ե՞րբ Հայերը ոկտան սեփական գիր գործածել։

Ա. ՍԱՀԱԿ

Ա. ՄԵՄՐՈՊ

Ա. Մեմրոպ—Մաշինց, նախկին արքունական
դիւանադպիր, յետոյ Ա. Ներսէս Հայրապետի աշա-
կերուած, միտքը՝ Դրած էր անհետացնել։ Հեթանոսու-
թեան վերջին մնացորդները, որոնք տակաւին Գողթն
(Ազուլիսի) դաւառին մէջ կը դանուէին։ Այդ աշխա-
տութեան պահուն էր, որ վարձով՝ զզաց այրութէն մը
չունենալու անուզութիւնները։ Այս առաջին շար-
ժումը անդի կունենար հինգերբարդ դարուն, ձիչտ

սկիզբը 401 թուականին:

Մեսրոպեան գիրերու գիւտին ձիչա ժամանակը սրոշելն ալ գմաւար է, սրովհեաւու մասենագիրներ ու րոշ թուական մը չեն յիշտառակեր, սրով եւ հաստատուն կոռւան մը չեն տար բանասէրին։ Ընդհանուր կերպով ընդունուած թուականը սակայն՝ 403—406 է, ժամանակ 404ը։ Աւրեմն սխալ ըլլար ըսել թէ, Ա. Մեսրոպ շատ մը աշխատութիւններէ եւ գիմաւմներէ եռքը 404ին Ասմասու (Արշամուշտո) քաղաքին մէջ վերանորոգեց եւ կառարելագործեց հայ այրութենր, սր կատարեալ կերպով կը համապատասխաններ հայ լեզնական ոգւայն եւ տագունութեան, սրուն շնորհիւ կարձ ժամանակամիջոցի մը մէջ ծաղկեցաւ գրական լեզուն, սր իր արաւետական կատարելագործութեամբ, հնչմամբ, սւժով եւ առաջականութեամբ կը վերազանցէ օտար բազմաթիւ մշակուած լեզունները։

Ինչպէս նոխաղէս յիշեցինը, կարդ մը կարեւոր բանասէրներ(*) կ'ընդունին թէ հայերը Ա. Մեսրոպ, առաջ գիր ունեցած են եւ Դանիել ասորի եպիսկոպոսին քով գանուած նշանագրերը միայն վաղնջական հայ գիրերը եղած են. մեր մասենագիրներն ալ ակնարկութիւններ ունին այս մասին. կը թուի թէ սուկայն, Դանիել եպիսկոպոս աւանդապահը եղած ըլլայ հայ գրերու եւ ոչ թէ յօրինիչը, ինչպէս կուզեն հա-

(*) Փիլաստրասու՞ սր Կարակալլա կայսեր ժամանակ ծաղկած մասենագիր մէ, կ'աւանովէ թէ ժամանակու ինձ մը բաներ էին, սկարանացր սովորէն մանեսկավ. սրուն վրայ հայկական նշանագիրներով այս խօսքերը գրուած են եղեր. «Արշակ թագաւոր՝ ասուածուայս Նիւոնեայ»։ Այս գէպքը մէջ քերող սրամմիչը կ'աւելցնէ. «Յայնժամ ինպաւոր էր Հոյոց Արշակ, և կարծեմ թէ աւելալ նորա գինձն՝ նուիրեաց Դիսնես հայ վասն մեծութեան գաղանին»։

առ ոսցնել կարող մը բանառերներ :

Հայկական այբուբենը բաղկացած է 36 տառերէ , որոնց վրայ վերջը տևելցուած էն և՝ եւի ու ուի միշտ այսմավ եւ 12րդ . զարուն երկու տառեր եւո “օ” և “փ” ռար լեզուներու միջոցու :

Շահեկանութենէ զաւրկ չենք համարեր հոս տալ այլ եւ այլ ժամանակներու մէջ Մեսրոպիան նշանագրերու կրած զանազան փոխութիւնները :

Մեսրոպիան երկաթաղիր , որ կը կոչուի Մեսրոպիան այբ ու բենի սկզբնակոն ձեւակերպութիւնը , անւեց մինչեւ Թ. զար . կը համարակախանէ մնը հիմակուան գլխաղրին : Երկաթաղիր կոչուելու պատճառը այն է լցու սմանց որ մար նախնիք երկաթե գոչով մագալաթի վրայ կը զբէին . իսկ արիշներու բանին ալ նայելով , Արկաք . ժանիկ պատրաստուած բանին զործածենուն համար այդ անունը որուած էր :

Միջին երկարագիր . անւեց մինչեւ ԺՅ. զար , ու մանր բան էն նուեւ (միջակողիր) . զրելը զիւրոցներու համար , մեր նախնիք երկաթաղիր տառերը քիչ որ կարձեցուցած են :

Բայց զիր . մեր այժմու տպագրական բոլորաղիրին նման է . անւեց մինչեւ ԺԿ. — ԺԵ. զար :

Կօրագիր կամ Գրչագիր . անւեց մինչեւ ԺԹ. զար . եւ կը համարատախանէ մնը այժմու տպագրութան նոոր զիրին : Մեր նախնիքներու արագ զրելու կարիքն է որ տոիթ տառած է ձեւակերպել նման նոր տեսակ տառեր :

Ենթագիր . հիմակուան ձեռագիրն է : Այս անի իր մանուանով զլիսաղրի ձեւերն ալ . երկաթաղրին եւ զանակառուած :

Մեր այս ուսումնասիրութիւնը՝ “Արտքու” ի Յանիս 24, թիւ 119ին մէջ լոյս ակտով է:

Գիրն ու գիրքը ամէնէն զլխուոր միջոցն է ժողովականի մը ինքնապնահատութեան, ինքնորոշման, ինքինքը իրեւ ամբողջութիւն մը զգալու:

Ա. Սահակ, Ա. Մեսրոպ և Վասնչալուն, կարծես ազգային վատանգը նախառած էին, նախախրամական սպառազայ մը եկաւ, որ հայ գրականութեան ծագումը զուգընթաց և ժամանակակից եղաւ հայ քաղաքականութեան անկման հետ:

Մեր սպառաթութեան 311ին մինչեւ 407ի հարիւր առոււան քրիստոնէական շրջանը երբ աչքի առջե կը քերենք, կը տեսնենք օսոր մաքի մարդիկներով ու եկեղեցականներով, օսոր իրենց լեզուավի, բարքերով ու սպիրութիւններով:

Մեր գիրը եկաւ արթնցնել ազգային գիտակցութիւնը: Ա. Սահակ և Ա. Մեսրոպ գարձան հայ կական քաղաքականիթեան և մշակութի հիմնագիր-ները: Անոնք Առկեղարու հայ գրականութեան բանաթեանին երկու կրտնիթէ սիւները կը կաղմեն ու հետադնեալ տւելի սպանկառելի ու պաշտելի կը գտանան, զարերու հոլովումին հետ, քանի ազգային գիտակցութիւնը կ'արծարծի մեր մէջ Պէտք է յանենք մեր աչքերը այդ համաստեղութեան, որուն կեղքոնք իրը հասպատուն տառալ կը կենան Սահակն ու Մեսրոպ, որոնց շարջը իրը ծիր շրջան կ'ընեն Առկեղարու մատենազիրները:

Տարօն զաւատի Հոցիկ գիւղին էր Մեսրոպ Մաշտոց, որ փոքր հասակէն Մեծն Եերակոի աշակերտելով ուսումնասիրէր էր Յոյն եւ Ասորի լեզուները: Հոյ արքունիքին մէջ կը զարէր գիւանապնդիրի պաշտօն և զօրավար էր. յետոյ թողլով բանակը՝ կրօնական ըստքին տուաւ:

Սահակ Պարթեւ Մեծն Եերակոի որդին էր. իսկ

Ա. Մեսրոպ Վարդանի Մամիկոնեան տաւնէն, սմանը
հասարակ գիւղացիի մը զաւակ կը նկառեն զայն,
(439 Մեհեկանի 13, 17 Փետր. մեսաւ Ա. Մեսրոպ :)
438 Ետւասարդ 30, 7 Սեպտ. մեսաւ Ա. Մահակ :

Հայ ժողովուրդը չպիտի մառնայ երբեք Վասմշ
շապահ թափաւորը, որուն վիճակուած էր Հայաստա-
նի ներքին և արտաքին բարդութիւնները իմաստու-
թեամբ կարգադրել և քաջալերել մատւրական զար-
գացումը և մզում առլ Հայ գրականութեան :

ԳԻՐԸ ԱՌԱՋԱԽՈՐ ԱՍԻՈՅ ՄԷԶ

Ե 4

ՀԱՅ ԳԻՐԵՐՈՒ ԾԱԳՈՒՄԸ (*)

Գիրը մարդկային մաքին ամենամեծ զիւան է՝ ու Այր բանայ պատմութեան վարագոյրը։ Գիրը զոր ովտք չէ, չփոխել տասի հետ՝ գաղափարի մը պատկերաւոր մէկ արաւայրացութիւնն է, տասնց լեզուի հետ կենառական կապ աշնենալու և հախաղատմական ժամանակներու ծնունդ է զեղարսւեստի ծագման խառնուածք, Ե. Բ. շուրջ 25000ին. իր սկզբնական շրջանին աշներ նուե Ձերիւի հանդամանքը։

Գիրէն զուրո գործածուած են նուե զանազան զետքեր յիշեցնող չուանի վրայ կապուած հանգոյցներ, զուազանիկներու վրայ զանակավ կարուածքներ, ձիչտ ինչպէս որ մանր բան մը յիշելու համար յաձախ մասերնուո զերծոն կը կազինք։ Իր Կյուշազիր ծառայոց ասարկաներու ամենահին օրինակը, որ ծովերավ նշանակած քար մըն է, զանուած է 1921ին Տօքթ. Քարիթատի կողմէ, և կը տանի մեզ եմ Ե. Բ. շուրջ 50,000 թուականը։ Մեր օրերուն վերսյիշեալ շատանի տյդ հանգոյցները կը գործածաւէին սովորութ որ Բերուի մէջ, և կը կոչուէին ֆիքու։ Փայտէ զա-

(*) Այս հատակը մասնաւորաբար գրի առած է Պ. Յ. Մայրական, ուրուազծելով պատրաստութեան մեջ եղող իր մէկ ուսումնակրեանը։

ւազանիկները կը գործածուեին ամերիկացի Հնդիկներէն, սրոնք ունեին նուև զեղքեր յիշեցնող դիճերով բանուած վալբում կոչուող զօտիներ։ Հնդիկները պատկերազրերէ զատ գործածած են նուև մալական վիմանկարներ։ Հին Մերսիկացի եւ Եռքաթան ինքակղղիի քաղաքակրթութիւնները արտադրած են ազգեկ եւ մայա պատկերազրերու զրութիւնները։ Այսօր ամերիկացի միսիոնարներ նոյն հնդիկներու համար կը գործածեն մասնաւոր վաճկագիր նշաններ։

Ավելիանիոյ ընկինները, սախորաբար իրենց զեղքերուն զբոյ ունին բարու կոչուող զարդանկարներ սրոնք գաղափար արտացայտելով միասին կուտան մազգուն նշանակութիւն։

* * *

Ինչպէս մարդկացին չեզու՞ն՝ նայնովէս եւ զիրը նախնական այդ շրջաններուն մարդկացին անմշակ իշմացականութեան պառձառով մէկ պատկերի մէջ կ'արտ սցայնքը բարդ զաղախոր մը որ հետզեակ առը բաղադրուելով հարկ աեսաւ արտացայտակի իրարու իմաստ աֆրուգացնող մէկէ աւելի պատկերներով։ Այս միջոցին զիրը անցուծ է պատկերագրի շրջանէ մը ուրառորդկան նոյնութեամբ կը զծագրուեր ու ցանց նրանագրի հոլովոյթէ մը ուր իմաստներ պատկերներով կոմ նշաններով կը խորհրդանշակեին։ Այս երկու ձեւ երը միասին կը կոչուին զաղափարագիր։

Ժամանակի ընթացքին նշանագրերը սահյան նուև հնդական արմեք, ինչպէս այսօր կարող նոք ընել երբ ազիւններէ շինուած «պատ»ի պատկերի մը քայլ զննենք երկաթի, «զամ»ի պատկեր մը, ու երկուքը միասին կարող սրու «պատզամ»։ Այսպէս ընելով կազմը հաստատած եղանք լեզուին հետ, ու կազմած նրանագրեւ սրոնք իրենց նախնական վիճակին մէջ կը ներկացացնէին վանիկեր։ Այս վանկագրեւու առեն զարժադաւեան նուև քննուչիչ կոչուած կարդ մը նշաններ

սրանց պաշտօնն էր որոշել վանկագրերու յայտնութեալութարը : Այսպէս, երբ “եղանի մը պատկերին քով գիշենք պայմանացիկ” անկանոնի մը պատկերը ուշ կարգանքը “եղականն” , ցուցունելու համար թէ յայտնուած զագալիութը “եղանի հետ առնչութիւն չունի” պէտք է առ ելցնենք 1 թուանշտանը որ պէտք է կոչենք բնորոշիչ տարր քանի որ բնիմերցման մէջ գեր չունի այլ ժիշտյն կը ձշգե մէկի զագալիութարը :

Վերջապէս այս վանկագրերին է որ ծագեցան տակեր, այսինքն աթութաներ որոնք նոխ բալածալիներ էին մէկ մէկ ձայն ներկայացնալ որոնց վրայ աւելի վերջ առելցան ձայնառները :

Այսպէս է եղած զիրի բնոշրջումը ու լեզուներ կան որ այսօր կ'արտայացուին այդ բնոշրջման զանազան տարիձանները հասած զիրերով :

* * *

Հայ լեզուն կը զործածէ այս բնոշրջման ամանափերջին ձեւը, առկայն մնը աշխարհի նախարհնիկները զործածած են պատկերագրեր և Աւրարտացիներու առեն զործածութեան մէջ է եղած վանկագրի ուսուկ մը որ իր ձեւին պատճառավ կը կոչուէր անպազիր կամ բեւեւագիւք : Այս ձեւը պատկերագրերէ հնարազները եղած են Միջազիարի Առամերացիները : Այս ազգին կը պատկանի աշխարհի մեզ ծանօթ տառջին վաւերացիրը արտադրած Եւրալու պատիւր որ է Մեսիլիմ թագաւորի արձանագրութիւնը ն. Ք. չուրջ 3500ին :

Առնոր իրենց զիւոր փոխանցեցին վրացի էլումացիներու, լրեւ տալով ելամական բնիկ պատկերուցրերը : Առամերացիները իրենց զիրը ժամանգ ձվեցին Բարելացիներու և Ասորացիներու որոնք կատարեցին սպաւմները : Փոխանցեցին և Քուայեցիներու, Միասնացիներու, Հիմիթներու, Քահանացի հին ժողովուրդներու ու վերջապէս Պարսիկներու որոնց ձեւը մէջ

սեպագիրը սասցու դրեթէ այրութենական պիճոկ, ինչպէս Դարեհի արձանագրութիւնները ու հան կանգ տաւ իր բնաշրջումը ու զոյութիւնը։ Մինչեւ այսօր ուշէ փաստ չունինք սեպագրերու մեր զիտցան հոյ լեզուին կիրարկման՝ Արտոշիուն կամ Արշակունի հարստութիւններու ընթացքին։

* * *

Մեր արդի այրութենին քայլ մալ մօտենալու համար պէտք է ակնարկնիո դառցնենք Միջերկրականի որուն շրջակայ երկիրներու մէջ գործածուած են պատկերագրերու ուրիշ մի քանի տեսակներ, ինչպէս Եղիպատրական, Հիմիթական, Կրետական ձևերը, չյիշելու համար Կրետէի Փաէսթոս քաղաքէն գտնուած մասնաւոր պատկերագրիր գրութիւն մը որ Կրետէի արտագրութիւն չէ այլ ուրիշ տեղի ծնունդ, ինչ որ Կրիտական թէ, Միջերկրականի մէջ ու շուրջ կային բազմարիւ պատկերագրերու գրութիւններ։ Պնդողներ կան որ այդ պատկերագրերը, ինչպէս օրինակի համար Եղիպատրական մահմադիրը՝ ուրա կաղակցութիւն մունի, եթէ ոչ որդիտական կազ, Միջազետքի Սումերական պատկերագրերու հետ որ մայր կը նկատուի աշխարհի բայր գրութիւններու։ Սակայն այս կէտք խիստ վիճելի է, քանի որ զիտական սարբական օրէնք է որ նման պատճառներ նման արդիւնքներ կուտան ու մարդկային միաբնակ, բլլայ Եղիպատր կամ Միջազետք Զինատան կամ Ամերիկա նման պարագաներու տակ, անկախարար արտագրած է նման պատկերագրեր, բաւական է որ տեսնուած արեւը, ջուրը, լեռը, անտառներ կամ մարգր միեւնոյն ձևեր ունին աշխարհի չար կազմը։ Կեղրանական Ասիոյ մէջ Անտուի որեցամենքը թէեւ ցոյց տուին որ Սումերանման քաղաքակրթութիւն մը կար հան՝ բայց եւ այնպէս չկամ զրի հետք թերեւու օր մը նոր պեղաւմայ մը կապ մը

հասանուի Կեղրանական, Շայրագոյն Արեւելքի և
Միջազնաքի միջև, նոյնիսկ կապովելով հին Առ
ժերիկեան քաղաքակրթութեան։ Ծառ հաւանաբար
Խորիոյ չնկազուած բլրակները նման անակնել մը
պահած ըլլան Եղիսպատի և Միջազնաքի։

Ինչ որ ալ բլլայ Եղիսպատիան ու Կրեական
պատկերագրերու ծովումը՝ այդ երկու գրութիւնները
այսօր մայրը կը նկատուին աշխարհի տառջին այրու-
թէնին։ Եղիսպատիան մեհենագրերը ժամանակի ընթաց-
քին պարզուելով առին արքացիր կոչուած ձեւը (ու
յասոյ ալ տեղի պարզուելով կոչուեցան ռամկացիր) սրմէ Կիոլրասցիք առին վանկագրերու մասնաւոր գը-
րութիւն մը։ Եղիսպատիան մեհենագրերը ու սրբագրե-
ցից ունեցան նաև հնչական արժէք ու մոքի փոքր
ձիգով մը կրնացին տառջին այրութէնը կազմել։ սու-
կայն վրիսպեցան։ Սրբագրերու շրջանին է որ ծովու-
գնաց Անմական ժողովուրդ մը, Փիւնիկեցիները, շրի-
ման մեջ մասն Եղիսպատիներու հետ ու, բայ Առու-
ժեկի կործիքին, սրբագրերու վրայէն յօրինեցին ի-
րենց լեզուին յարմար 22 տառերէ կազմուած քաղա-
ձայն այրութէն մը։ Այս վարկածը կ'աժքապնդուի երբ
ներասի ունենանք զարաս սկիզբը Սինացի ոնտապատի
մէջ Աւրագիթ—էլ—Քատիմ կոչուած վայրէն զանուած
16 արձանագրութիւններ ուր՝ մահենագրերու կողքին
կ'երեւին անծանօթ գրութիւններ, ռեմական լեզու,
27 տառերէ կազմուած ու ձեւով մեհենագրերու նմա-
նագ այրութէնով մը գրուած՝ Քրիստոնէ շուրջ 1900
տարի տառջ։ Ապսելով վերջնական վճախ մը՝, մենք
այսոք է աշխարհի տառջին այրութէնական գրութիւնը
յնպաւնինը 1923ի Դեկտ.ին Խորիոյ Ճէպաիլ քաղա-
քէն Բրօֆ. Մօնթէի կողմէ գտնուած Փիւնիկեան Հօ-
պատ թագաւորի մէկ արձանագրութիւնը իր հօր Մե-
ծըն Ահիբամի զամբանին վրայ, գրուած շուրջ 1250ին
է, մ. Ք. , այրութէնով մը որ Փիւնիկեան է և որ կ'ե-

բնակի այրութենի 20 զիրքը. Անոցկալ երկու զիրքերը թերեւս տոխիմ չեն ունեցած զործոծուելու։ Պէտք է հաւատալ, ուսկայն, որ Փիւնիկեան այրութենի կողման մէջ բաւական մէծ զեր խաղացած է Կրեուէի գծաւոր վանկապիր գրաւթիւնը որ յաջորդած է նոյն կղզիի սրատկերագրերւն, ու Փիւնիկեցիները որ նրամանապէս յարաքերութեան մէջ էին կրեուէի հետ կը դուռն աշքի առջեւ ունից ու բլլալ նուև կրեական զրքիրը։ Նոր զիւտ մը այսօր կրնայ վերաքննելի ընել մեր այս համազաւմը եւ կամ հասատել զայն, սակայն ինչ որ առ բլլայ, Փիւնիկեցիները առ այժմ կը զանուին առաջին զծի վրայ, մանաւոնդ 1923 ի զիւտէն վերջ առ 1250 Ե. թ. թուականը բաւական հին թուական կը նկատաի այրութենի զիւտին քանի որ՝ 15րդ դարուն վես Յարելտկան ուսպագրերն միջազգային զրքի հանգամանք ունէին, ու եթէ երբէք այն առեն այրութեն կար՝ զես սովորական չէր եղած աֆոր զործոծութիւնը։

* * *

Փիւնիկեցիներէն այրութենը կը ձիւզաւորուի գեղի արեւելք, արեւմատաք ու հարու։ Հարաւային ձիւզը մեզ քիչ կը հետաքրքրէ, եւ պետք է մէկ երկու տօզավ ուրուագծաւի։ Փիւնիկեան ձեւը զրելէ նոյնութեանք զործոծեցին Խօսպացիներ, ինչպէս իրենց Մէստ թաղաւորի արձանագրութիւնը Ե. թ. 842ին, Արեւմատան Արամայացիները ինչպէս Զինձիրւիի մէջ գտնուած Թ. գարու թագաւոր Քալամուի արձանագրաթիւնը։ Նոյն զիրը զործոծեցին նոն Երարացիները, ինչպէս Ե. գարու Սիլոէի քարը։ Այդ ձեւէն ծաղեցան բան չըետք նկատուալ Խամարացիներու զիրերը։ Երբարացիները գերութենէ վերապարձին լքելով իրենց զիրը, Առըիոյ արամայացիներուն մէկ ձիւզին, այսինքն Պաղմիրացիներուն

գործածած զրերուն վրային յօրինեցին իրենց աշխատակուսի զիրերը, որոնք Միջին զարու մէջ զործածուեցան նուև “բարբառական”, կոչուած ձեւի տոկ: Երբայական քասակուսի զիրը զործածուեցան նուև Աշխատայեցիներէն, ինչպէս կ'երեւի Ա. Գրոց զանազան մասերէն, Եղիազարուէն զանուած Ն. Յ. Երդ զարու պատկանող Ելեֆանթին որապիրուէն և Յ. Յ. Երդ զարու Բարեկալան Թալմաւուէն: Իսկ նոր Պալեոնինի Աշխատայեցիներուն, աշոյինքն Եպոդթէացիներու զործած կցազական այլուրէնին վրային յօրինուեցան Արտրական Էւմի եւ Անգօն զրերը որոնցմէ վերջինը մաց զործածական ձեւը: Ինչպէս մասնուար ձայներու համար Լատին եւ Քիրիլական զիրերը զանազան փափոխութիւններ կրելով՝ մին ընդունուեցան Եւրոպացի կաթոլիկ ու բազարական՝ իսկ միւսը՝ ուղա օրթո-տոք երկիրներէն՝ նոյնագէս և Արտրական այլուրէնը նման յաւելումներով զործածուեցան Ափրիկէի եւ Ասիոյ մահմետական լեզուները զրելու, Ճիպրայթարէն մինչեւ Մալայական որշիսկազատ:

Հարաւային ճիւղին կը պատկանին նուև հին Տեխտինոս Արտրիոյ հարաւային, այսինքն Մինհո—Սապայական զրերը որոնց եւ Փիւնիկեան զրերու մէջ բաւական տարբերութիւն կոյ եւ պիտի ճշուաին երբ որ մը զիւա մը երեւան քերէ անուազաներու մէջ կորուած միջին ձեւ մը: Այս ձեւին հետ հաւանաբար կուդ աշնին հիւսիսային Արտրիոյ հին Լիհեանական, Թաւաւական եւ Սափայական արծանալրութիւնները: Երբորդ զարու այս Մինհո—Սապայական այլուրէննեն է որ Եթէավալիացիք տաին իրենց զրերը, որոնք վանեկողիք են ու արտուքնապէս կը նմանին հայ զրերու, սակայն ընթերցազր ովեար չէ հաւատայ այդ նմանաթեան: Այդ զրերը ձեւակերպուեցան թերեւո Յոյնի մը կաղմէ, Յ. Յ. Երդ զարուն, որ տարբելական պաշտօն ուներ Եթէավիոյ մէջ ու կրնայ բլլայ որ ան Պօլոսյ մէջ շփուած ունեցած էր Մհորապի եւ կամ Ա.

աղեքստոդրիոյ մէջ հայ թարգմանիչներու հետ, և ազ-
գուած հայ գրերու ընդհանուր ձևելն, ասանց համար-
ձակելու այբուրենի վերածել վանկագրերը:

* * *

Փիւնիկեան այբուրենի մէկ ձեւը գործածուեցա-
նուած Արեւելեան արամացեցիներէն ու Առորիքի մէջ
Հիմնուելով նուած պաղմիրական գրերու վրայ՝ կազմեց
Էորբանիկելո կոչուած հին Առորի կցազական ա-
մբրիտանէական այբուրենը, մինչ հարաւային արևելք
պահանգ արամացական ուրիշ փոքր զանգուած մը
կազմեց Մանտէական այբուրենը: Ե. Դարու քրիտա-
սորանական պայքարներու հետեւանքով էր որ Առո-
րիները բաժնուեցան երկուքի ու երկրնութենական
արեւելեան Առասորականները անցնելով սպարսիկ պաշտ-
ուանութեան տակ, իսկ միաբնաւթենական Յակորիկ-
եանները մնալով արեւմուտք Յունական ազգեցութեան
տակ՝ Էսթրանկելոի վրայ հիմնուելով կազմեցին եր-
կու ուրայն այբուրեններ: Երկրնութենական կաթոլիկ
Մելքիոդներն ալ ալանկաւորուելով կազմեցին ասրեր
այբուրեն մը Առորիոյ մէջ: Այս գրերէն Էսթրանկելոն
է որ ազգութ է հայ գրի կազմութեան վրայ: Արամա-
ցական գիրը անցնելով Պարսկաստան հան ձեւափախ-
ուելով կազմեց Պահլաւ այբուրենը որ իր կարգին
փոքր տարրերութիւններով գործածուեցաւ Աստոնեան
արձանագրութիւններու, Մազմական ու Մանիքէական
կրօնական գրութիւններու համար: Իսկ Զրադաշտի
գրքին Ավեստաի համար յօրինուեցան Զանգիկ (աւելի
ճիշգր Ավեստայական) կոչուած ինստիւտ գրեր:

Միջանկեալ բանքը որ Արամացական գիրը անցնե-
լով գեղի արեւելք՝ Կեղքանական Ասիոյ մէջ կազմեց
Խօկտոկան, Աւյլուր, Մօնիկոլ, Քալմուք, Մանչաւ գր-
քերը: Իսկ Հնդկաստանի մէջ ուր վերջերս զանուեցան
Առմաքանման քաղաքակրթութիւն և գիր, Արամա-
ցական գիրը արտագրեց խարոյի, և պահնի այբու-

բէնները : Առանցքէ տառջինը չգործածուելով պրահմի-
էն սերեցու Սանոկրիտի մէջ գործածուած Տէլանակա-
րի վանկազիր մայր այրութէնը : Հնդկաստանի արդի
արիտկան (Բալի, Կուճարաթի, Պէնկալի, Օրիտ, Սինկալի
եւայլն,) և Տրավիտական (Թամբիլ, Թէլէկու, Մալա-
կալամ, Քանարական) և այլ լեզուներու գրերը ար-
տապրելէ վերջ՝ հնդիկ գիրը կեղրոնական Ասիոյ մէջ
Թօխարական գրերու ծնաւնդ տալով կ'անցնի Թի-
պէթ, ուրիէ կը վանէ Մօնկոլոկան այրութէնի վրայ
հիմնաւած վիճակսա գիրը և կը հիմնէ Թիպէթական
այրութէնը, ու յետոյ կազմելով Պիրմանական,
Սիամական գրերը, կ'անցնի Քօրէտ, ու անկէ կ'երկա-
րածլուի գէպի վար կղղիները ուր կ'արտագրէ Ճայո-
յական, Պուճի, Մաքասար, Պալի, Մատուրա, Բա-
գաք եւայլն գիրերը : Դուրս կը մնայ միայն Զինական
մարզը արտեղի գաղտխարագիր հնչապրերը—սրոնք
թերեւ ուրիշ գրաւթիւններու հետ կապուկցուած են կամ
թերեւս բոլորովին անկախ— Զինաստանէ գուրս ար-
տապրած են Աննամական գիրերը և կազմած են Ման-
չու գրերու գրութիւն մը, Արամայտական այրութէնին
հնն հասնելէն առաջ : Եսյն գաղտխարագրերը կը գոր-
ծածուին Ճայոնի մէջ, ուր զանոնք հնչելու համար
կան նոյն նշոններէն սպաւած բարախան, և նիւակա-
նա վանկազրերու գրութիւնները :

Հաս խնդիր է թէ արգեօք Արամայտական գրերը
անցա՞ն նոեւ Ետխաքրիտանեայ Հայտաստան, ինչովէս
շատեր կը պնդին և ինչովէս երկրորդ գարու վերջերը
և երրորդի սկիզբը աղբած յայն պատմագիր Փիզու-
արաստ կը վկայէ թէ երկրորդ գարուն հայերը իրենց
սեփական գիրը անեին («Անցազ Ազագանի», Յ. 2) և
նոեւ ինչովէս հայ պատմագրեր կ'ըսեն թէ Դանիէլ Ա-
սորի իր քոյ պահած աներ հին հայ նշանագրեր : Յո-

Մորովին արժեքէ գուրկէ չէ՝ այս վարկածը։ Առ կրտայ
ըլլալ որ հակառակ Հայ Արշակունիներու (ինչպէս
ստարսիկ Արշակունիներու) արամայական եւ յունաքէն
դիւժնադրութեան, ինչպէս նաև ստարսիկքէն, հայերը
ունեցած ըլլան 22 տառերէ բազկացած նախնական
այլուքէն մը հիմնուած արամայականին վրայ օգուա-
ծ թերեւս Զանդիկ—Պահլաւ զրերէ զոր յետոյ կա-
տարելագործեց Մեսրապ յունականին վրայէն առնելով
նաև տառի եւ ուրիշ կարգ մը զրերէ Դժբաղդութիւ-
նը հոն է որ Ա. Դրիգոր Լուսաւորիչ իր քրիստոնէա-
կան թափին մէջ չէ խնայած հեթանոս Հայոստանի
զրութիւններուն։ Իրազութիւնը սակայն ստարգ է որ
հայերը եթէ ունեցած ըլլան իոկ հեթանոսական չրր-
ջանի զրերը, հայ լեզուի բազածայնական բարգ հայտ-
կանութեան այդ զրերը անբաւարար ըլլալուն՝ չոր-
րորդ դարու վերջերը բոլորովին լքուած էին ու հայ
լեզուն չեր զրուեր։

* * *

Փիւնիկեան զիրը Արեւմուսք չկացած սկագ է
նկատի առնենք որ Միջերկրականի ու մասնաւորովի ո-
կրեակի ազգեցութիւնը տարածաւած էր այդ սփերուն
վրայ։ Այդ տաճն էր որ Փիւնիկացիք զիրը փոխանցե-
ցին իրենց Կարլակենայի գաղութին։ Ափրիկէի մէջ
Հիպիացիները թաղած են կարգ մը տրձանադրութիւն-
ներ սրոնց զիրը հաւանաբար տանուած է Կարլակե-
նայի զրերէն, օպուելով թերեւս Եղիպտուն։ Եսայն
Պէրպէր ժաղախւրգէն Սոհարացի թուարէկներն ալ ու-
նեցած են իրենց զիրը, ինչպէս նաև կան կեզրանական
Ափրիկէի վայ եւ Մօմ լեզուներու յասուկ վանկադր-
բեր։ Եռալիս մէջ այ գանուած են մէրայիլական կաշ-
ուած զրեր սրոնք հին Եռալիսական ըլլալ էր կարծու-
ին։

Հելլենները թեր օգուած Արշակազարսի ու
Կրեակի զրերէն՝ իրենց այլուրէնին հիմ զործածեցին

Փիւնիկեան գրութիւնը Ե. Ք. չուրջ 900ին։ Իրենց
տիկ հայինական այրութէնը կ'երեւի Արքալեզազստի
թերա կղզիին մէջ։ Հելլեններուն կը պատկանի տառ-
ջին անդամ ձայնաւոր գրեր պործածելու որոտիւը։ այդ
ձայնաւորները տառուեցան Փիւնիկեան շնչարան և
կամ կոկորդացին ու ձայնաւորի հակամ առնեցող գր-
բերէն։ Փիւնիկեան այն ձայները որոնք իրենց լեզ-
ուանին մէջ չկային։ Հելլենները փոխարինեցին իրենց
շառակ եղաղ ձայներով ու առելցաւցին նոր բազու-
ձայններ։ Թէ Հելլեն այրութէնը Անմական ծազում
անի (և առանգութիւնն ալ կրու) թէ Կազմոս քերած
ուր Փիւնիկեան) կորելի է ապացուցաներ նաև գրերու
անուններէն։ Հելլեն “ալֆա”ն “պեթա”ն “կամա”ն
“աէլիթա”ն ևոյլն կը ծաղին սկամական “ալէֆ”, “պէթ”,
“կիմէէ”, “ատլէթ”, “լին որոնք գրերու ձեւի նմանութեան
պատճառավ կը նշանակեն “եղ”, “առն”, “ուզու”,
“զուս”։ Մենք եւս այդ գիրերը կը կօչենք հետեւ-
գորար (այլը), “բէն”, “զիմ”, “զտ”։ Յանական այ-
րութէնն ալ ոկզրի շրջանին Փիւնիկեանին նման կը
բազկանոր 22 տառերէ եւ Արեւելեան յունորէնը կը
գրուէր Փիւնիկեանին ովոս աջէն ձախ, իսկ Արեւմբա-
կանը՝ ձախէն աջ։ Երբեմն ալ առաջին տաղը կը գրը-
առէր աջէն ձախ, երկրորդը՝ ձախէն աջ, երրորդը՝
գործեալ աջէն ձախ եւ այսպէսով կը նմանէր տրօրի-
ուր զծած ուղիին։

Ե. Ք. 4ու գտրուն տրդէն յունական այրութէ-
նը կազմուած էր վերջնականապէս ու կը պարունակէր
24 տառեր, հիմ առնենալով յանիական բարբառը։

Հելլենները շուտով իրենց զիրը փոխ տուին
ժերը Ասիոյ ծովելերեայ ժաղավուրդներուն որոնցմէ
փոխվացիները, Լիկիացիները, Լիոնիացիները, Կա-
րիացիները, և այլն ինչպէս նույն կեմեսու կղզիի ըր-
առակիչները (հաւանաբար Պելոպազիներու զաղութ, և
մօտ ցեղակից Եվբրաւացիներու) դործածեցին այդ դի-

ըր, որոշ փոփոխաւթիւններ կտառքելով եւ հաւանաբար Միջերկրականի միւս գրերէն առնելով իրենց լեզուի յասուել եղաղ ձայններու համար նշաններ։ Հելլէն գիրը անցաւ նաև Բատիոյ թերակղղին ուրնախ ծնունդ ասու էթրուրական այրութէնը, յեայ Օմուրական, Օսքեան, Ստովէլլական գրերը ու ի վերջայ Լատին գիրը, մինչ միւս կողմէ Հելլէն գիրը անցաւ Սպանիա ու Ասլանական ուր կազմուեցաւ Կելտ—Իսպերեան գիրը, որու մէջ որոշ գեր ունէին Միջերկրականի ու Փիւնիկեան հին գրերը։ Լատին գրերուն գրայէն կազմուեցան հիւսիսային Եւրոպայի Գերմանական ցեղերու զարծածած ռուն կոչուած գիրերը որոնք իտրուին ծնան Անգլական օկան կոչուած այրութէնը։ Բուներուն նման գիր մը զարծածած են նաև հին թուրքերը Կելտրոնական Ասխոյ Օրխոն վետի չուրջ՝ ույզուր գրերը ընդունելէ ասաջ (ույզուր գրերէն վերջն է որ զարծածութեան մէջ մտած է արարական այրութէնը)։

Ասդին՝ բաւն Հելլէն գրերուն գրայէն Յ. Ք. Ճրդ գարուն Գոթացի քարոզիչ Վուլֆիլայի ձեռքալ կազմուեցաւ հին զոթական այրութէնը, ինչպէս նաև Զրդ գարուն Յիրիլ եւ Մէթամի պատրաստած ոլուական գրերը, որոնք Ակրիականի եղերքները բաղիսելով Հրանմի ընդդիմութեան տեղի տուին կլակոլիք կոչուած ուրիշ այրութէնի մը։ այս վարջինը սերած ըւլու կը կարծուի հին արևոնական գրերէ եւ կոմ նոյն գարունականէ։

Անցնելով Եղիսպաս, քրիստոնեական կրօնորին հետ, Յոյն գիրը զարծածուեցաւ նույն Եղիսպասցիներու շատաւիլ Դպտիներէն որոնք սամելադիր Եղիսպանէնէ տաին նաև 7 գրեր որոնց համազօրը Յունորէնը չունէր։ Ինչպէս ասուանք Յոյն գիրը, կրօնուական կտառքերով, իր աղղեցաւթիւնը զարծեց նույն Եթափուկան գրերու վերջնական ձևակերպման մէջ։

Տողով մ'ալ պէտք է յիշել 1926ին Թրանսայի մէջ կլօղելի հնախուղական կայքէն Տքթ. Մոռէի կողմէ գտնուած եւ Նոր Քարի շրջանէն նկատուած այրութէ-նանման գրութիւնները որոնց մէջ կը զանազանուին 85 տեսակ գիր։ Այս խնդիրը դեռ բուռն վիճաբանութեան նիւթ ըլլալուն՝ կարելի չէ որոշ կարծիք մը կազմել։

* * *

Ուրեմն Մեսրոպի ժամանակ Հայաստանի դրացի գրերն էին Յոյն գիրը, Ասորի գիրը որոնց երկուքն ալ քրիստոնեայ, եւ Պարսկաստանի Զանդիկ—Պահլաւ գիրը։ Ահա գլխաւորապէս այս երեք այրութէններուն վրայէն էր որ Մեսրոպ վերջնականապէս կատարելագործեց մեր գիրը։

ΑΕΠΑΡΑСΟΥΝΤΟΥСО
ΛΦΘΔЛМОУСІСКАІ
QEACAMENOCOTI
OХЛОСІТОЛҮСЕР
ХЕТАІПРОСАҮТОН
ЛЕГЕІПРОСФІЛІПП
ПОӨЕНАГОРАСС
МЕНАРТОУСІНА
ОҮТОІФАГВСІН
TOУТОГАФЕЛЕГЕН

Յոյն Աւետարանին Հատուած Մը

Դժբաղկութիւն մ'է որ Մեսրոպի եւ ոչ մէկ ձեռագիրը հասած է մեր ձեռքը, ոչ ալ ուեւէ հայ գրութիւն մինչև 9րդ դար։ Ամենահին հայ ձեռագիրը Լաղարեան Ճեմարանի Աւետարանի օրինակն է 887 թուի։

Մեսրոպի ժամանակ հայ լեզուն կը խօսուէր սա-

կոյն չեր զրուեր։ Դիւանագիտական և վարչական լեզուն Պարսկերէնն էր, իսկ եկեղեցականն ալ Յունարէն ու համեւ Ասորերէն քանի որ Քրիստոնէութիւնը Ասորիքէն մտած էր Հայաստան։ Պարսիկները քաղաքական պատճառներով կը հաշածէին յոյն լեզուն ու կը քաջալերէին ասորերէնի գործածութիւնը եկեղեցիներուն մէջ, սակայն հայ ժողովուրդը բան չէ'ր հասկընար այս օտար բարբառներէն եւ հետեւաբար չէր կրնար օգտուիլ Ա. Գրքէն։ Այս գժուարութեան վրայ

աշխարհական ։ աշխարհայց ասոյս ։ Եկա ։ շնորհ

Զրադաշի Գրքեն Տող Մը

Ռազմ ծու ռառ ծու ռուս ռառ ծու ծու ծու

Ասորի Աւետարանին Համար Մը

էր որ Մեսրոպ ու Սահակ ջանացին միջոց մը գտնել հայ լեզուն գրելու համար։ Ոչ ասորերէն, ոչ ալ յունարէն եւ ոչ ալ պարսկերէն գրերը կրնացին առանձին գահացնել հայ հնչաբանութիւնը։ Երկար փորձերէ վերջ Մեսրոպ յաջողեցաւ լեզուին պահանջներուն համեմատ յօրինել այբուբէն մը օգտուելով մի քանի աղբիւրներէ ու թերեւ, եթէ զոյութիւն ունէին, նախկին հին հշանագրեր ալ սրբաղբեց։ Այս դիւտը «Հրաշք»ի վերագրուեցաւ չվշտացնելու համար Բիւզանդիոնը ու Պարսկաստանը։ Հայերէնը՝ հետեւելով Յունարէնի, գրուեցաւ ձախէն աջ, մինչ Պարսկերէնը ու Ասորերէնը կը գրուէին աջէն ձախ։ «Գիւտ»ի թուականն է 404։

Մեսրոպի այրուբէնին հիմը զլխագիր յունարէնն է. յունարէնի չունեցած բաղաձայններուն համար օգտագործած է ասորի եւ զէնտ գրեր, իսկ մէկ երկու տեղ ալ Ղաղուերէն եւ հաւանաբար Եթովպերէն։

ՀԱՅ	ՅՈՅԵ	ԿՐԱՄ	ԱՍՈՒԹ	ՉԵՍ	ՀԱՅ	ՅՈՅԵ	ԿՐԱՄ	ԱՍՈՒԹ	ՉԵՍ
Ա	Ճ	Խ	Ռ	Ջ	Ճ	Խ	Դ	Վ	Ճ
Բ	Յ	Գ	Մ	Մ	Յ	Ն	Ա	Յ	Յ
Գ	Ր	Ի	Վ	Յ	Յ	Յ	Յ	Յ	Յ
Դ	Ճ	Կ	Շ	Ջ	Ն	Կ	Լ	Յ	Յ
Ե	Ե	Դ	Վ	Վ	Յ	Վ	Վ	Վ	Վ
Զ	Յ	Ի	Յ	Յ	Յ	Յ	Յ	Յ	Յ
Է	Ե	Դ	Յ	Յ	Յ	Յ	Յ	Յ	Յ
Ը	Յ	Վ	Վ	Վ	Յ	Վ	Վ	Վ	Վ
Թ	Յ	Վ	Վ	Վ	Յ	Վ	Վ	Վ	Վ
Ժ					Ժ	Ժ	Ժ	Ժ	Ժ
Ւ	Ե	Ի	Վ	Վ	Վ	Վ	Վ	Վ	Վ
Լ	Լ	Լ	Վ	Վ	Վ	Վ	Վ	Վ	Վ
Խ					Խ	Խ	Խ	Խ	Խ
Ծ					Ծ	Ծ	Ծ	Ծ	Ծ
Ծ	Յ	Ճ	Յ	Յ	Յ	Յ	Յ	Յ	Յ
Կ	Կ	Կ	Յ	Յ	Յ	Յ	Յ	Յ	Յ
Յ					Յ	Յ	Յ	Յ	Յ
Չ					Չ	Չ	Չ	Չ	Չ
Ղ	Ղ	Ղ	Ղ	Ղ	Ղ	Ղ	Ղ	Ղ	Ղ

Եախորդ էջով կուտանք ցուցակ մը ուր բայց
դասութեան գրուած են հայ գրերու ծնունդ տաւող
այբուբէններ։ Հորիզոնական գծի վրայ գտնաւող գր-
բերէն շատեր նոյն արժէքը ունին, քայլ կան այնպի-
սիններ ալ որոնք քով քովի բերուած են ձայնէ աւելի
ձեւի նմանութիւնները ի յայտ բերելու համար։

Կըսուի թէ հայ գրերէն վերջ Մեսրոպ կազմեց
Վրացիներուն և Աղուաններուն (Աղպանացի) այբու-
բէնները։ Մեսրոպի հեղինակած գրերը խուզուրի կոչ-
ուած 38 գլխագիր եկեղեցական տառերն էին. իսկ այ-
ժըմ կը զործածուին միսերուլի աշխարհիկ տառերը։
Աղուան տառերն՝ ալ 38 կը հաշուին, ինչպէս և մեր
այբուբէնը՝ 12րդ դարուն “օ” և “ֆ” օտար տառերու
մուտքով։

Ներկայ շրջաններուն հայ տառերով կը զրուէր
նաև թուրքերէնը թրքախօս հայերու կողմէ որոնք
ն—ի և կ—ի խառնուրդի գիր մը ձուլած են թուր-
քերէնի յառուկ մէկ ձայնին համար։ Հայ գրերով կը
կարդան նաև կորդ մը քիւրակ որոնց համար Աւե-
տարանը Բյումաննի քիւրա բարբառին թարգմանած է
Տիարագիրցի պատուելի Ղազար Տէր Ղազարեան որ
լեզուին յառուկ մէկ ձայնին համար շրջուած դործա-
ծած է մեր աը։ Հայ գրերով գրելու փորձեր կ'ըլլան
նաև կովկասեան կորդ մը լեզուները, ինչպէս հայե-
րուս մօտիկ Ուտիացիներու լեզուն եւայլն։

* * *

Ի՞նչ որ ալ ըլլայ Մեսրոպի գերը Հայ գրերու
վերջնական ձեւոկերպման մէջ՝ ինք է որ տառջին
անդամ կ'զգոյ ձայնական նըրին տարբերութիւններ
ու մեր այբուբէնը գտուել կուռայ ճշգրտութեան գլուխ
— զործացներու կորդին, եւ ինք ալ իրը հայ գիրերու
հերոս՝ կը պանայ հայ լեզուազիտութեան ամենամեծ
հնչարանիը։

ՀԻՆ ՀԱՅՈՑ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔԸ

Ժողովուրդի մը պատմութեան էական մասը կը կազմեն անոր ընտանիքոն և ընկերային կեանքի պայմանները, անսեռական և առեւրական կացութիւնը, արհետաներու եւ զբաղումներու տեսակը, հաւաքական կազմակերպութիւնները, կառավարական ձեւը, զրացի ազգերու հետ ունեցած յարաքերութիւնները, զրականութիւնը, կրօնքը, եւ այս վերջինները արտադրող միջավայրը:

Դժբախտաբար հին պատմիչները մեծ մասամբ անտես ըրած են մած զանգուածի, ժողովուրդին պատմութիւնը, թագաւորներ եւ զօրավարներ գրաւած են անոնց ուշադրութիւնը. բուն ժողովուրդի մասին անոնց տուած տեղեկութիւնները պատահական երեսյթներ են:

Հայոց բանակը միջին հաշուած՝ 120,000 հոգիէ կը բաղկանար, իւր սքանչիւր նախարար զօրք կը հանէր եւ անձսեր կ'աւաշնորդէր։ Զօրքին կէսը հեծեալներ, կէսը հետեւակներ էին։ Զինուորութիւնը պարտաւորիչ չէր հայոց մէջ, որովհետեւ դիւզոցի դասակարգը «արեսն հարդ» կը վճարէր, այդ տանձնաշնորհումը վերազանուած էր «ալատ», դասակարգին։ Եթէ միայն հարկ ըլլար հասաւո՞լ ժողովուրդէ զինուոր կ'առնէին վճարումով։ Հայ բանակի մէջ կային նաև զրացի երկիրներէ հաւաքանած վարձկանովինուորներ որոնք աւարի յոյսով բաւական մեծ յանդկնութիւններ կը գործէին։

Մեծ հաջոկ ունեցած են հին ազգերու մէջ Պատ-

մական Հայաստանի նժոյդ ձիերը եւ ջորիները։ Իսկ ամէնէն աւելի զարգացած է եղած հայ վաճառականութիւնը։ Դեռ Քրիստոսէ դարեր տոաջ “Ոչ միայն ընդ ծով, այլ և ընդ ցամաք առնէին վաճառականութիւն, ընդ Փիւնիկեցիս, ընդ Ասորիս, ընդ Միջազետս եւ ընդհամօրէն մնացեալ ազգս Ասիոյ մինչեւ ի ծավեղերս Պոնտոսին։ Իսկ միջին կարերուն մէջ արդէն հայերը առեւտրական դաշն էին կնքոծ օտար պետութիւններու հետ՝ իրենց գործունէութեան սահմանները հասցընելով բացի Ասիայէն ու Աֆրիկէն եւ Եւրոպական երկիրները։

Հնդեւրոպական բոլոր ազգերու նման հայերն ալ իրենց սեփական աստուածները ունեցած են, առոնցմէ ամէնուն անունները մեզ չեն հասած։ բայց Քրիստոսէ եօթը դար առաջ անոնց վրայ աւելցած են նաև Պարսիկներէ եւ Ասորենէ փոխ առնուած աստուածներ, եւ այդ ազգայնացած աստուածները, չափով մը Հելլենական ձեւ ստացած են առաջին կարերուն Ք. Ա.։

Հայերը օտար տեղերէ կուռքեր քերելէ տոաջ ունեցած են նաև իրենց յատուկ կուռքերը, բայց բոլոր օտար կուռքերուն տուած են իրենց ազգային աստուածներու զալափարը։ Հայ կուռքերու համար կարելի է ըսիլ որ պատկերը օտար, իսկ զալափարը ազգային էր։

Մեսելոց սկաշտամունքը հասարակաց է բոլոր արիսկան ցեղերու մէջ։ Էին Յոյները, Հոովմայեցիները, ինչպէս Վետական շրջանի արիսկները իրեւ տսուածներ կը յարդէին իրենց նախահայրերը։ Նոյնը կ'ընէին նաև հայերը։

Շապուհի զինուորները պէտի Պարսկաստան գերի տարին նաև հայ թագուորներու սկերտուին, որովէս զի հնազանդեցնեն հայերը, եւ երբ Սահատրուկի զերեզմանն ալ ուզեցին բանալ, չի յաջողեցան անոր հաստատուն շինուածքին պատճառավ։

Կրօններն ուրիշ բան չեն, բայց եթէ պաշտամունիք
մէծ մեռելներու։ Հինէն ի վեր հայերը ունեցած են
պաշտամունք մայծ մեռելներու համար։ Ժողովուրդի մը
հզօրագոյն զինակիցները նախ եւ առաջ իր մեռելներն
են. ո՛չ ոք իրաւունք ունի խսղալու եւ խախտելու,
մեր ժողովուրդին դարաւոր ժառանգ, այդ խոր հա-
ւատքը։

**Ցեղին հոգին միակ ուժն է, որու տուած անդօր
են բոլոր ուժերը։**

ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՉԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԷՌԻԹԻՒՆ

Նախապէս մարդիկ կը գրէին քարի, թրծուն աղիւսի փղոսկրի ևւ փայտի վրայ, յետոյ սկսան գրել մագաղաթի վրայ:

Բեւեռագրութիւնը մեր մէջ շատ գործածուած չէ, հայկական տառերէն առաջ, փոխ առած են եկեղեցական գրքերու համար՝ յունարէն և ասորերէն տառերը, իսկ քաղաքական գրուածքներու համար զենա գրերը:

Հինգերորդ դարու գրական հարցերը՝ անշուշտ չափազանց մութ պիտի մնային, քանի որ անոնց լուսաբանութեան համար, հարկ էր լիովին ուսումնասիրութիւն հնախօսական ևւ գրչագրական նիւթերու:

Դրի առաջին տեսակը պատկերագրութիւնն է: Յետոյ հնարուեցաւ գաղափարագրութիւնը, ապա գործածուեցաւ վանկագրութիւնը, մինչեւ որ մարդիկ յաջողեցան ուշադրութեամբ ուսումնասիրել լեզուական հընչումները ևւ հնարել տառագրութիւն կամ հնչական նըւճանագրութիւնը: Այս վերջին գիւտը մեծ առաջդիմութիւն պարզեւեց մարդկային իմացական կեանքին, որովհետեւ գիւրացուց դրի ուսումը եւ շուտ տարածեց զայն:

Հին ժողովուրդները մոմի կամ կապարի վրայ դրելու առեն՝ փղոսկրէ կամ մետաղէ պղտիկ զործիք մը ունէին՝ զոր գրիչ կը կոչէին. որուն մէկ կողմովը կը գրէին, եւ միւսովը սխալները կը ջնջէին: Այս է եղած անշուշտ մեր ալ գործածածը եւ այդ է պատճառը՝ որ մեր այրութէնի առաջին ձեւը երկարագիրք կը կոչուի:

Երկոթէ եւ ուրիշ մետաղներէ ալ կը շինուէր

այդ գրիչը. ասոնցմէ վերջ սկսան գործածել եղէզէ և
փետուրէ գրիչները:

Մագաղաթի վրայ գրելը շատ հին սովորութիւն
է: Երեք այլ եւ այլ դունալ էին մագաղաթները՝ ըս-
պիտակ, դեղնագոյն, և ծիրանի. այս վերջինս կը գոր-
ծածուէր մանաւանդ քրիստոնեայ աղքերու մէջ՝ սըր-
բաղան գրքերու ընդօրինակութեան համար: Գործած-
ուած թանաքը ընդհանրապէս սեւ փայլուն գոյն մը
ունէր. յետոյ փոխութիւն կրեց թանաքի գործա-
ծութեան նիւթը:

Մեր ձեռագիրներուն համար ալ ընդհանրապէս կը
գործածուէր սեւագոյն թանաք, բայց զարդագիրներու
մէջ կարմիր եւ ուրիշ գոյն ունեցողներ ալ կիրառու-
թեան մէջ էին. ինչպէս ուրիշ աղքերու, առանկ ալ
մեր մէջ թագաւորները իրենց ստորագրութիւնը դը-
նելու համար կարմրագոյն թանաք կը գործածէին:

Գրչագիրներու գլխատաները եւ նաեւ առաջին
մէկ կամ երկու երեք տողերը կարմրով, կապոյտ եւ
ծիրանեգոյն կ'ըլլային. նոյնպէս սկզբնական տառերու
այլ և այլ հաճոյական արուեստաւոր ձևեր կուտային:

Մեզի ծանօթ հայկական հնագոյն գրչագիրք՝ ու-
թերորդ դարէն անդին չեն անցնիր:

Գրչագիր կամ Ձեռագիր կը կոչուին այն հընա-
դարեան մատեանները, որոնք միմիայն օրինակութեան
միջոցաւ իրենց գոյութեան շարունակութիւնը պահ-
պանած են, երկար տաեն, մինչեւ տպագրութեան ար-
ուեստին հայոց մէջ տարածուիլը:

Տպագրութիւն մայր երակն է որ սնունդ կու-
տայ, կեանք ու արիւն կը փոխանցէ բոլորին. մարդ-
կային իմացականութեան կերտած արիւնն է ան: Տը-
սպագրութեան դիւտը անդի ունեցաւ 1450ին, և 1512ին,
հազիւ 60 տարի ետք, հայուն առաջին դիրքը տպագ-
րուեցաւ. եւ իր մեծ հաւատքին գոյութեան սատարող
այս նոր աղղուկը դուրս եկաւ մամուլի տակէն:

Այսպէս, մինչեւ ազագրութեան գիւղը, մեր գրչագիր կամ ձեռագիրները, պահպանեցին մեր իմացական գանձը եւ իրենց էջերովը մազ տուին՝ հայ պատմութիւնը, հայ խմացականութիւնը եւ հայ կետնքը մէկ խօսքով։ ԺԱ. եւ ԺԲ. դարերէն սկսած է բամակէ թուղթին գործածութիւնը մեր մէջ։ Գրչագրի մը հնութեան առաջին նշանն անոր նիւթն է։

Եկեղեցականութեան արդիւնք մը պէտք է սեպել հնագոյն մատենագրութիւնը պահպանած ըլլալու ջանքը։ Այդ գարերուն մէջ աղրող ընդօրինակիչները, գրեթէ առանց բացուառթեան եկեղեցականներ են եղած։

Ս. գ.թի ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԵԽ ԹԱՐԳՄԱՆԵԶՆԵՐ.— Բացուած կրթական հաստատութիւնները զրի գիւտէն վերջ Տիրնչեւ Արշակունեաց գահին կործանումը ու Պարսկաստանի ազգեցիկ միջամտութիւնը հայկական գործերու մէջ (25 տարիի չոր) շատ աշակերտներ պատրաստեցին՝ ազգային մատուր շարժման գործիչներ գառնալու։ Դ. գարու մէջ շատ մը աշակերտներ իրենց ուսուման ծարաւը յաղեցնելու համբու սկսած էին Յունաստան երթալ։ Աթէնքէն ելան բաղմաթիւ հայ ուսունողներ՝ որոնք մնե համբաւի տիրացան իրենց հմտութեամբ և բնուածուր ձիրքերով։ Ասոնցմէ ամէնէն նշանաւորը եղաւ Պրոյերեսիս կամ Պարոյր Հայկազն, Գրիգոր Եաղեանզացիի եւ Բարսեղ Կեսարացիի ուսուցիչը, որու հանձարին վրոյ հիւնալով, գնահատաղ Հասվմը պղնձէ արծան մը կանգնեց՝ անոր նուիրուած հետեւեալ աղերով։ — «Թաղաւորներու թագուհին Հռովմ ողերձախօսութեան թագաւորին»։

Գրի գիւտէն առաջ, Ս. Գիրքը եւ բոլոր ժամանացութիւն յունարէն եւ մանաւանդ ասորերէն լեզուներով կը կարգոցուէին հայ եկեղեցիներու մէջ։

Վոամշապուհ՝ մեր սրատմութեան մէջ Պերիկլէս
ու Մեկենաս մ'է :

Կաթողիկոսին ու թագաւորին ջանքերով բաց-
ուեցան դպրոցներ. այդ դպրոցներուն առաջինն ու
կարեւորը եղաւ Վաղարշապատի դպրոցը, որ տեսակ
մը վարժապետանոց էր միւս դպրոցներուն համար:
Այդտեղ կրթուեցան Սահակի և Մեսրոպի այն աշա-
կերտները, որոնք յետոյ թարգմանութիւններ ըրին
հայերէն լեզուով: Առոնք կոչուեցան առաջին աշա-
կերտներ որոնք կոչուեցան կրտսեր բարգմանիչներ:

Ս. Գիրքը առաջինը եղաւ՝ կատարուած թարգ-
մանութիւններուն մէջ, բայց չենք գիտէր թէ ո՞վ կամ
ո՞րոնք եղած են անոր թարգմանիչները, ո՞րչափ ա-
տենէն աւարտած են զայն: Հին եւ ժամանակակից
պատմիչները շատ անորու են եւ հակասական:

Ոմանք. Ս. Գրքի թարգմանութիւնը կ'ընծայեն
միայն Ս. Մեսրոպին, ուրիշներ՝ միմիայն Ա. Սահ-
ակի և ուրիշներ ալ՝ երկու վարդապետներուն և իրենց
աշակերտներուն:

Հաւանական կ'երեւի այս վերջին վկայութիւնը,
միայն թէ ամէնէն աւելի մեծ բաժինը ունեցած է
Ա. Սահակ: Մաշխոց աւելի սոխովուած էր շըր-
ջիւ, քարոզել, դպրոցներ բանալ. այդ պատճառով չէր
կրնար մեծ զեր մը կատարել Ա. Գրքի թարգմանու-
թեան մէջ:

Ասուածառնիցը Հայերէնի թարգմանուած է յու-
նարէն Եօրանասիից թարգմանութեան օրինակներէն:
Սակայն ասորերէն թարգմանութեան (փէշիթօ) վրա-
յէն ալ շատ կանուխէն բաւական կարեւոր մասերը
թարգմանուած են:

Ասուածառնիցը, որ նոյնիսկ օտարներու վը-
կայութեամբ կը համարուի բոլոր թարգմանութիւննե-
րու թաղուհին, թարգմանուեցաւ հայերէնի երկու-

անդամ, նախ՝ ասորոկան օրինակէն թարգմանուեցան այն հասուածները, որոնք կարեւոր էին հոգեւոր պաշտամունքի համար (411): Յետոյ, եօքանասից ընտիր օրինակին վրայ սրբագրուեցաւ և միացած մասերն ալ հայերէնի վերածուեցաւ (436):

Հին կտորկարանին թարգմանութիւնը ամբողջութեամբ կը վերագրուի Սահակ կաթողիկոսին, քացի Առակաց Գրեկն, որ նոր կտորկարանին հետ թարգմանուած է Ս. Մեսրոպի ձեռքով: Երկուքին ալ զործակցեցան երիցագոյն աշակերտներէն ոմանք:

Սահակ Մեսրոպ իրենց բարձրագոյն գպրոցներէ շրջանաւարտ քառանունի չափ աշտկերտներ պետական ծախքով զրկեցին գիտութեան և ուսման կեղրոնները՝ Աթէնք, Բիւզանդիոն, Հանձմ, Եղեսիա, Աղեքսանիկրիտ եւայլն: Ուստիողները եօթը տարի անցաւցին այդ զանազան կեղրոններուն մէջ և դարձան Հայուան: Ուսումնական այս արշաւանքը մնեց տրդիւնք առաջ բերաւ: Բայց, Հոյաստան քաղաքական ալէկոծութիւններու ենթարկուած էր, և չէր կրնար արժանավայել կերպով գնահատել իր մտքի մշտիները: Աւարտյրի ճակատամարտը հեռու չէր:

Գողթան երգերը բաւական են մեզ տպացուցանելու որ նախաքրիստոնէական շրջանի մէջ ունեցած ենք զեղեցիկ և մշտիւած լեզու:

Արարատեան նահանգին սուսանիկ լեզուն էր Գլորսարը, նոյն ինքն արքանիքին լեզուն: Քաղաքակրթութեան կեղրոն էր Այրարատը և բնակովայրը՝ աղղին բարձր գտնուն:

Հեթանոսութեան վերջին գորու Արարատեան նահանգի բարբառը հիմ ծառայեց այն լեզուին, որ յետոյ կոչուեցաւ և մշտիւեցաւ իրեւ քաղաքական և մտաւոր կեանքի արտայտյուիչ: Այդ բարբառն էր որ կը դործածուէր պոլատին և իշխանական տուներուն մէջ և իր զարգացումով կ'իշխէր միւս զուտ:

սաք որբաններուն, և կը գործածուէր բաղախակրօնական պիւաններուն մէջ։ Դ. զարու սկիզբը, երբ հայ գրերը հնարուած չէին տակաւին, այդ բարբառը բաւական կանոնաւցուած էր, և յարմար՝ բարձր դաշտավարներ արտայայտելու։ Գրերու գիւտէն վերջ, թարգմանիչներու կիրթ ճաշակին և հնաւթեան շընորհիւ՝ լեզուն հասու իր կատարելութեան ամենաբարձր կէտին, և կոչուեցաւ ոսկեղեն լեզու։ Ասկեդարու ամբողջ գրական շարժումը, ընդհանուր տոմամբ, երեք ուղղութիւն ունեցած է. կրօնական, պատմական և փիլիսոփայական։

Ազգային զպրութեանց կամ գոտիոնութեան պատմութիւնը՝ ազգին անցնալին մէջ ունեցած մտաւորական ուժին նկարագիրն է։

Առաստրակ հին գրականութիւնն է որ Մատենագրութիւն անունով կը ճանչցուի։ Մեր մատենագրութեան պատմութիւնը կորելի է բաժնել երկու գըլխաւոր մտաերու. Հին և Նոր մատենագրութիւն կամ Անգիր ժամանակաց մատենագրութիւն և Գրաւոր մատենագրութիւն։ Առաջինին կը վերաբերի չորրորդ դարու մէջ երեւցած մատենագիրները, և երկրորդին՝ Ս. Մեսրոպի գիւտէն մինչեւ Յովհաննէս Երզնկացի։ Եկեղեցական գրքերու թարգմանութիւնն հինգերորդ դարին ի վեր եղած և ծաւոլուծ էր ամբողջ Հայատանի մէջ, ցաւալի է որ հնութիւն և ժամանակ, անողոք խստութիւններ և անգիտութիւններ շատ թանկագիրն բաներու ոչնչացման պատճառ եղած են. կը խորհինք թէ ասոնք են գլխաւոր պատճառ թուակքից հնագոյն գրչագիրք մեր ձեռքը հասնելուն։

Երզնկացին ետք լեզունիս ամենամնձ կերպարանախուսութիւն մը կը կրէ. անանի որ եթէ նոր մատենագրութիւնը իր ամէն փոյթն ու ջանքը գործածած չըլլար՝ հայերէնը իր նախկին վիճակին մէջ մըտցնելու, բոլորովին պիտի աղաւաղէր, և թերեւս ան-

հետանար : Գրերու գիւտէն վերջ հայ մատենագիրներ
մինչեւ ԺԲ . դար ջանացած են գրել գրաբար լեզուով :

Եթէ նոր մատենագրութիւնը հինին պարտական
է իր գոյութիւնը , հինին ալ պահպանվութիւնը , նու-
րին ջանքերուն արդիւնքն է : Հայ դպրութեան պատ-
մութիւնը ԺԱ . դարէն առաջ ցոյց չի տար որեւէ աշ-
խարհական մատենագիր : Գրիգոր Մագիստրսէն վերջն
է միայն որ այլեւո հայ մատենագրութիւնը կղերին
մէկ առանձաշնորհը ըլլալէ կը դադրի ու Մխիթար
Հերացի , Մխիթար Գօշ եւայլն ասպարէզ կուգան :
Մխիթար Գօշ եղած նախնի օրէնքները եւ կեանքի
մէջ կիրառուածը եւ լսածները գրի առաւ եւ խմբագ-
րեց : Իրմէ առաջ Բագրատունիներն ունէին դրաւոր
օրէնքներ :

Գրականութիւնը , արաւեստը , գիտութիւնը ի-
րենց որոշադրեալ բարձրութեան հասնելու եւ հոն
հաստատահիմ եւ ուժատու կեղրոններ դառնալու հա-
մար , կը կարօտին միջավայրի անմիջական անդորրու-
թեան ու հաստատակալմութեան , հակառակ պարագա-
յին կը դառնան ջանքեր՝ առանց յաջողութեան , փոր-
ձեր՝ առանց հետեւանքի :

Չորս կողմէն թշնամի աղղերուն յարձակմանը
նշտառակ ազգ մը՝ իհարկէ ինքզինքը սլոշտաղանելէն
քիչ առեն կ'ունենար նաեւ միտքը դարդացնելու :

Գիրը , գրականութիւնը , գեղարուեստն ու գեղե-
ղեցիկ գպրութիւնը բարգաւաճած ու ուսձացած են
միայն այն ժամանակ , երբ երկիրը ներքին և արտա-
քին վրդովմունքներէ աղաս՝ անձնատուր է եղած իր
խաղաղ կուլտուրական աշխատանքին :

Հայ մտքի , հնարագիտութեան , անոր բնածին
ընդունակութիւններուն , անոր հսկայական տոկու-
նութեան ու ձկունութեան պէտք է վերագրել այն
բոլորը , որ ան սահղծագործած է եւ սուրէն , հուրէն
ու երկրաշարժէն աղատած մեր ձեռքը հասցուցած է :

Չժունանք հոս յիշառակելու նաև թէ զեռ Սա-
հակ Պարթեւի օրով հայ եկեղեցական կեանքի հոգեւոր
կազմակերպութեան եւ աշխարհիկ կեանքի յառուկ,
հրահանգներ եւ կանոններ մշակուած են:

Բոլոր անհպաստ պայմանները նկատողութեան
առնելէ յետոյ, երբ կ'սկսինք քննել հայ գրականու-
թիւնը, կ'զմայլինք անոր արտադրած հրաշալիքներուն
վրայ:

Հրաշքներու հրաշք է պատմութեան մէջ տեսնել
թէ չարունակական զուլումներու ներքե հայուն բեղ-
մնաւոր հոգին եւ սաեղծագործող հանձարը ելք մը գը-
տած եւ իր թաքուն ընդունակութիւնները ի հանդէս
ըերած է:

Քաղաքակրթութեան առաջին աստիճանի վրայ
գտնուող բոլոր ազգերու գրականութիւնը բանաստեղ-
ծութեամբ սկսած է, բնական է որ մենք բացառու-
թիւն չպիտի կազմէինք:

Հայուն պատմութիւնը քիչ բացառութեամբ ջար-
գերու եւ հալածանքներու պատմութիւն մը եղած է,
իր գրականութիւնն ու բանաստեղծութիւնն ալ մեծ
մասամբ ահա թէ ինչո՞ւ միշտ մելոմազծոտ քոն մը
ունի. ասոր գլխաւոր պատճառներէն մէկն ալ պէտք է
փնտունք տիրապետող կոշտ միջավայրին ու բոնակալ
քաղաքականութեան մէջ:

Մեր աշխարհին նիւթական դիրքն ալ ուսմանց
յառաջդիմութիւնը նպաստաւոր եղած չէ:

Պէտք է խոստովանիլ, որ չունինք մեր պատմու-
թեան մէջ այնպիսի թագաւորներ՝ որ ուսմանց, դի-
տաւթեան եւ կրթութեան հալածիչներ եղած ըլլան.
սակայն ո՛րեւիցէ յառաջդիմութիւն՝ քաջալերութիւն
կը սիրէ. բարոյական ու նիւթական խրախոյսը՝ հան-
ճարի գլխաւոր սնունդ տուող անհրաժեշտ տարրն է:

Դատ օրինակներ կան հին եւ նոր ազգաց
մէջ. մտաւորականներու գնահատութիւն

թագաւորներ, իշխաններ եւ զօրավարներ իրենց մտաւորականներուն գրչէն բղխած մելանը ուկիի փոխեցին:

Մենք այ ունեցե՞ր ենք նման քաջալերութիւններ: — Պատմութիւնը ասոր հակառակը կ'արձանագրէ յաձախ տխուր գոյներով: Ինչ որ ունինք մնձ զոհութիւններու եւ տքնաջան աշխատանքի արդիւնքէ: Եւրոպացի բանասէրները եւ գիտնականները մեծ կարեւորութիւն տուած են եւ կուտան մեր տոհմային մատենագրութեան, գողթան երգերուն եւ ձեռագիրներուն զանազան ժամանակներու մէջ զբողելով ուսումնասիրութիւններով եւ թարգմանութիւններով:

Գերագոյնին ձգտիլը կը պահանջէ երբեմն, նոյն իսկ կեանքի, պատուի զոհողութիւն: Անուրանալի է որ հայը անհառապէս եւ իբր ժողովուրդ միշտ յառաջդիմասէր և լուսամիտ ձգտում մը ցուցուցած է: Ընդհանուր ազգերու պատմութիւնը հայը աւելի իր այսթանկագին առաքինութեան մէջ ճանչցած է:

Լիակատար ուսումնասիրութեան պէտք կայ գըրական գնահատելի գործունէութիւն ունեցող մեր հին եւ նոր գրիչներու վերլուծումն ընելու եւ հայ գրականութեան մէջ իրենց ճիշտ տեղը որոշելու համար: Մեր ներկայ գրականութիւնը կրօնական, բանաստեղծական եւ վիպական է:

ԸՆԴՎԶՈՒՄԻ ՄԵՇ ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԸ

Հինգերորդ և վեցերորդ դարերու ընթացքին, յամառ կոիւ է որ տեղի կ'ունենայ նոր կրօնի պաշտամանութեան համար, որու զեկալարներն են Մամիկոնեանները:

Չրադաշտի հուրը լաիել կը նկրտէր քրիստոնէութեան լոյսը: Այսպէսով, ազգային գոյութեան եւ կրօնի նախանձայուզութեան բուռն պայքարներ յաճախ տեղի կ'ունենային:

Պարսկական կառավարութիւնը Արշակունեանց անկումէն վերջ, քաղաքական մեծ ծրագրի մը իրագործման համար, կ'ուզէր գրաւել Հայաստանը—անոր ժողովուրդը կրօնափոխ ընելով կազել զրադաշտական կրօնին եւ կազմել միաձոյլ զանգուած մը: Պարսկաստան՝ ձուլելով հայերը, կ'ուզէր պատուար կանգնելու Հոռմայեցիներու եւ առ հասարակ Եւրոպացիներու առջեւ:

Ասիան՝ Ասիացիներուն եւ այն ալ կոապաշտութեան հաւատամքով: Ահա այդ ժամանակի Պարսիկներուն հետապնդած քաղաքականութիւնը եւ բուն նըպատակը:

Ահա թէ ինչո՞ւ հայ ժողովուրդը՝ միս մինակ, իր զինուորական և հոգեւորական ովեաերեն շառաջնորդուած՝ դիմեց սպառերազմի կաշտ, դէպի Աւարայր, ուր երկու քանակներ իրարու հանդիսելով, կատաղի ուտաք կոիւ տեղի ունեցաւ:

Պատերազմը կը կրէր կրօնական, ազգային և քաղաքական բնոյթ եւ ոչ թէ զուտ կրօնական, ինչպէս յաճախ նեղմիտներ այդ ակնոցով միայն կ'ուզեն նայիլ մեծ սպառերազմի մը վրայ:

Վարդան, որ ծնաւ 401ին, իր մեծ հօրը՝ Ս. Սա-

հակի խնամքին տակ զարդացաւ միտքով, սիրտով եւ բազուկով: 405ն աւելի ճակատամարտներու մասնակցած ու միշտ յաղթող հանդիսացած էր և սակայն այս անգամ Վարդան, կրօնահայրենասիրական այդ շարժումներուն, 451 Մայիս 26ին, շատ շատերու հետ, ինքն ալ նահատակուեցաւ 1036 վկաներով: Ցաւալի է ըսել որ այդ ժամանակ կես Հայաստանի ներքին կեանքը դարձեալ ներդաշնակ չէր:

Կրօնքի և հայրենիքի սէրը աւելի մեծ տեղ գըտնելով Հայերու սրտին մէջ, թշնամին ստիպուած եղաւ յարգել կրօնքի ազատութիւնը:

Վարդան Մամիկոնեանի, Դեւոնդի և ուրիշ զօրավարներու արիութիւնն ու գաղափարականութիւնը, դարերու ընթացքին, ազատատենչ սերունդներ է կրթած, որ մեր քաղաքական կեանքին մէջ միշտ ալ եղած է քաղաքական թէ կրօնական ազատութիւններու պահապանը:

Դեռ նոր էր թուլցած զրադաշտականութեան ճընշումը, երբ եօթներորդ դարերու կէսերուն նոր ըսպառնալիքով ոտք կը դնէ Հայաստան, ամքողջ Մերձաւոր Արեւելքը իր հմայքին ու տիրապետութեան տակ միացնող, նոր միաստուածեան՝ կրօնքը՝ Մահմատականութիւնը:

Թիւրքերը Մոնկոլական ճագում ունին, բայց դարեր շարունակ տպրելով եւ խառնուելով սպիտակցեղին պատկանող ժողովուրդներու հետ, կորսնցուցած են մոնկոլական շատ մը գիծեր: Թիւրքեր Փոքր Ասիան եւ Հայաստանը տիրել նկատ 11րդ դարէն ըսկըսած:

Եկեղեցին հայոց միութեան եւ ազգային պահպանութեան խորհրդանշան մը ըլլալով, հայերը ջանացին եւ կը ջանան մինչեւ այսօր ալ զայն անկախ եւ ինքնուրոյն պահել՝ իրենց ազգութիւնը անոր միջոցաւ պահպանելու եւ յարատեելու համար:

ԱՐԱԲԱԿԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ

Արտքացիներն առաջին անգամ ոտք դրին Հայաստանի հողին վրայ 640 թուին՝ Օմարի օրով Ապարահմանի հրամանատարութեամբ։ Անոնք հասան Տարօն առանց արգելքի եւ աւեր ու մահ սփոնցին ամէն կողմ։

Արաբներու դէմ պատերազմն սկսելուն պէս՝ Սահուու Անձեւացին արաբներուն կողմն անցաւ, և պատճառ եղաւ հայրենակիցներուն պարտութեան։

Արաբները մէկ ու կէս դարէ աւելի կառավարեցին Հայաստանը կուսակալներու ձեռքով։ Մեր պատմագիրները ոսիկան կը կոչեն զանոնք, երբեմն ալ Ամիրա։

Արաբները արիւնով ողաղեցին հայոց երկիրը եւ անպատմելի տառապանքներ բերին հայ ժողովուրդի գլխին։ Նոյն իսկ Սմբատ Բագրատունին, որ իր զինուորներով օգնած էր արաբներուն, բանտի շղթաներուն մէջ կը մեռնի։

Քրիստոնեայ Բիւզանդիոնի կայսրներն ալ երբեմն կը լրացնէին արաբներու սկակասը իրենց խարդախ եւ կեղծ քաղաքականութիւնով եւ հայերու բընաջնջումը փութացնող գործելակերպերով։ Արտաքին ճնշումներու եւ հալածանքներու առեն ցաւալի է որ մեր ներքին կեանքն ալ կրկին խաղաղ եւ ներդաշնակ չէր։

Արաբները իրենց թոյլ քաղաքակրթութեամբ անկարող էին որեւէ արմատական փոփոխութիւն առաջ բերելու և կամ այդ միջոցաւ ձուլելու հայ ժողովուրդը։

Արաբներու հասցուցած այդքան սարսափելի տանջանքներէն, անվերջ հալածանքներէն և բազմա-

թիւ կախաղաններէն վերջ, հայութիւնը չի մեռաւ :
Ընդհակառակը, Արաբները թուլցան եւ իրենց կառաւ-
վարութիւնը ինկաւ Բիւզանդական հարուածներուն
տակ. իսկ հպատակ եւ սորուկ հայութիւնը կարող ե-
ղաւ ստեղծել նոր դարագլուխ մը՝ Բագրատունեաց
թագաւորութեամբ :

ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԵԱՅ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ

Կը աեսնենք որ Աղշտակունեաց անկումէն վերջ՝ երբ մար երկիրը կը չարչորուեր օտարներու ոտքերուն ներքեւը, զանազ սն ըմբոսութիւններ տեղի կ'ունենային հայերու կալմէն, իրենց անկախութիւնը ձեռք բերելու համար։

Այս ապստամբութիւնները ձախողեցան ներքին մասնութիւններու, ուրացումներու և անհամնաշխատթեան պատճառով։ Այդ պատճառներով տառապնյան հայերը հայ մարզպաններու իշխանութեան և օտար լուծերու տակ 472 տարի, մնացին անկազմակերպ եւ կանոնաւոր պետութեան, մինչեւ որ Հայաստանի Արարատ'ան դաշտի սահմաններուն մէջ—Ղարսի Երուանդակերտի եւ Անիի շրջաններով, երեւան եկաւ թաղր սոսունեաց թագաւորութիւնը, որ արդիւնք էր մար այլ յատկանշական եւ գրական կողմի, կոռիւլ յանուն ազատութեան, որիւն թափիւլ մեր անկախութիւնը պաշտպաննելու համար։

Բագրատունեաց թագաւորութիւնը սկսելէն քիչ ետք հայ նախարարներու մէջ պարսաւելի մարմաջ մը ինկաւ անկախ թագաւորութիւններ հաստատելու, ինչ որ շատ ձեռնոու էր Հայաստանի վրայ աչք ունեցող օտար պետութիւններու համար։

Աշոսի թագաւորութենէն քսան տարի ետքը Արծըրունիները անկախ պետութիւն մը հիմնեցին Վաս պուրականի մէջ 908ին, Անկէ վաթսուն տարի ետք հոյնիսկ Բագրատունիները երկարաւակեցան և Վանանդ դաւառի մէջ առանձին թագաւորութիւն կազմեցին կարս մայրաքաղաքով, 968ին, ինչպէս նաև Արծը-

րունեաց Ռշտունեաց եւ Անձեւացեաց։ Նոյն ա-
տենները կազմուեցան Սիւնեաց եւ Կիւրիկեան Բագ-
րատունի թագաւորութիւնը Լոռի մէջ։

Բագրատունեաց մեծագոյն փառքը եղաւ Անի
մայրաքաղաքը, որ Սմբատ Բ. ի ու Գաղիկ Ա. ի օրով
չէնցաւ, բարեկարգուեցաւ եւ որ ժամանակից հնա-
գէտներու հիացման առարկայ կը դառնայ իր աւերակ-
ներով իսկ։

Ամերիկեան բազմահասոր «Պատմութեան Գիրք» ին
հայոց յատկացուած գլխուն մէջ՝ սապէս կը բնորոշուի
Բագրատունեաց հարստութեան շրջանը

«Թագաւորութիւնը, սակայն, իր յաջողութեան
գագաթնակէտին հասաւ հրէական ցեղէն Բագր ստուն-
եաց տակ, որու ինն թագաւորներն, 859էն մինչեւ
1045, գրեթէ անկախօրէն իշխանցին իրը թումբ պե-
տութիւն մը Արար խալիֆաներու եւ Արեւելեան Հը-
ռովմի կայսերաց միջեւ»։

Բագրատունիք, նման իրենց մեծ նուխահօր Տիգ-
րանայ, անայլայլ բարեկամութիւն ցոյց տուին հրէ-
ից հանդէպ։ Հետեւաբար բազմաթիւ գաղութներ հաս-
տատուեցան Երուանդաշատի, Վանայ, Նախիջևանի
եւ Արտաշատի մէջ։

Ի՞նչ միջոցներով եւ ի՞նչ առեն ալ որ եկած ըլ-
լան հրիայք մեր երկիրն, ոա՛ որոշ է թէ հրէական
շատ առատ արիւն հոսած է հայութեան մէջ։

Բագրատունեաց թագաւորութեան շրջանը,
կը սկսի Քրիստոսի 885 թուականին եւ կը վերջանայ
1046ին։

Բագրատունեաց թագաւորութիւնը, որ փառաւոր
ճառագայթ մէր մեր ստրկական կեանքի հորիզոնին
վրայ, կրցաւ դիմանալ 160 տարի և շնորհիւ Բիւզան-
դիոնի անհեռատես քաղաքականութեան վերջացաւ։

Բագրատունեաց թագաւորութիւնը, առաջին չը-
նայած որ մասնակի բնոյթ կը կրէր եւ ամբողջական

Հայաստ ոնն իր մէջ իշեր պարունակէր, պիտի մնայ իբրեւ փառաւոր յուշարձան մը մեր ազատագրական պատմութեան մէջ։ Երկրորդ, յիշատակելի հերոսութիւններու կողքին, ունեցած ենք երկու անօրահար վաճառք՝ մեր երկրի քաղաքական կեանքն ու ժողովուրդը վաճառելով յունաց։

Հոս կարեւոր է յիշել թէ սխալ է շատերու այն կարծիքը որ մենք օրէնքներ չեն ունեցած։ Արշակունեաց հարստութեան սկզբնական տարիներէն ի վեր, պէտք է անպայմ ոն գոյութիւն ունեցած ըլլային եւ եւ արձանագրուած որոշ օրէնքներ։

Վաղարշակ Պարթեւի պէս մեծ վերանորոգիչ մը որ յայտնի է մեր պատմութեան մէջ կարդ ու կանոնի հաստատումով, երկրի ընդարձակումով ու բարգաւաճումով, մշակած չլինէր իր երկրի համար որոշ օրէնքներ։

Լեհաստանի հայ գաղթականութիւնը (Անիէն, 11րդ դար), որ տարած էր իր հետ իր օրէնսդիրքը, Սէքիզմունտ Ա. (16րդ դար) Լատիներէն թարգմանել տուաւ ու արտօնեց իր երկրի հայերուն գործադրութեան համար։

ՌՈՒԲԻՆԵԱՆՑ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ

Երկար դարերու հալածանքներն ու կոտորածները, մեր ներքին կեանքի անկաղմակերպ վիճակն ու երկպառակութիւնները, ինչպէս նաև աղատ ապրելու ձգտումները առաջ բերին գաղրականութեան հոսանքը:

Քրիստոսէ առաջ աւելի բաղմամարդ եւ ծաղկած էր Ամանոս(*) Կիկերոն Քրիստոսէ առաջ 51 թուին շատ դժուարութեամբ յաջողեցաւ գրաւել վեց բերդ և երանայի, Սիպիւրայի, Կոմմարինի ամրոցները:

1066ին պարսիկ ամիրա մը ջարդեց Սեւ լեռի բոլոր կրօնաւորները, բայց կրկին ծաղկեցան վանքերը:

Հին դարերու հալածանքները միշտ բնակչութիւն ստեղծած են այդ լեռնային երկրին մէջ, այնպէս որ անոր բնակչութիւնը Բագրատունեաց հարստութեան կործանումէն վերջը՝ հոս ապաստանող ահարեկած փախառականներով չէ կաղմուած միայն:

Թուրքէնի ձեռնարկէն առաջ ալ աւատապետութիւններ կային հոն, անկախ կամ Բիւզանդական հովանաւորութեան տակ: Չորրորդ դարուն երկրորդ կեսուն էր որ Ա. Յովհանն Ասկերերան նախակ դրելով իր աքսորավայր Կոկիսսնեն (Հոծընի եւ Զեյթունի միջեւ գիւղ մը) շնորհակալութիւն կը յայտնէր՝ հայալզի տեղացիներու եւ հայալզի Դիբակորան անուն աղնուականին բարեսրութեան համար:

(*) Կիլիկիոյ արեւելեան կողմը կը տարածուին Ամանոս կամ Սեւ լեռները:

Հայողգի էր նոյնպէս Անտիոքի Մելիտոս եպիսկոպոսը, որուն աշակերտած էր Ռակեբերան:

Թէոդորէ, որ Ե. դարուն կ'ապրէր, Կոկիսոնը կը դնէ (Զէյթունի մօտ գիւղ մը) Հայաստանի սահմանին մէջ:

Արշակունեաց անկումէն յետոյ, մարզպաններուն ու ոստիկաններուն օրերուն, ինչպէս նաև Բագրատունեաց փոթորկալի իշխանութեան ժամանակ և յետոյ, հայերը տարածուեցան դէպի Կիլիկիան իրենց բնակութիւնը հասուառեցին Տաւրոսի բարձունքներուն վրայ:

Տեղափոխութեան եւ գաղթականութեան հոսանքի արդիւնք էր որ սուլդուեցու Ռուբինեանց տիրապետութիւնը:

Բագրատունեաց անկումէ վերջ, Հայաստանը նորէն օտարներու լուծին տակ ինկառ՝ յոյներու, սեւ ճուղներու եւ թաթարներու: 107 տարի շարունակ Հայաստանը մնաց օտար աիրապետութեան տակ և ենթարկուեցու թաթարական իշխանութեան: Դրսի մեծ եւ Քրիստոնեաց պետութիւններէն օժանդակութիւն չստացանք:

Անիի թագուորութեան անկումէն 35 տարի վերջը, Գագիկ Բ.ի մերձաւոր ազգական Ռուբէն իշխան, Բարձր քերդի շրջակայքը Գոսոմոզու (այժմ Կիւրիմ-դէ, Հաճնոյ շրջան) գիւղին մէջ հաստատուած էր, ուր 1080ին հիմնեց Կիլիկիոյ իշխանութիւնը:

Հայ գողթականներու առ սջնորդները նախապես արդէն քանի մը ամուր տեղեր գրաւեր եւ ինքնազըւուի իշխանութիւններ կազմեր էին Կիլիկիոյ մէջ:

Բերդուս կամ Պէրթիղ կը գտնուի Մարտշի հիւսոխին կողմը Պիւրամոսի (Ճինան վետ) ձախակողմը ժամանակ մը եպիսկոպոսանիստ քաղաք էր, ունէր ամուր քերդ. 1107ին Բերդուսի տէր Գող Վասիլ պարսիկ ասպատակներու դէմ մնձ յաղթութիւն տարաւ:

Արդէն տասն եւ մէկերրորդ դարուն հայերը մըրցիլ սկսեր էին բազմութեամբ, տեղացի յոյներու հետ Այդ առենները Տաւրոսի մէկ ընդարձակ ճիւղին՝ Ամանոսի վրայ (Սեւ լեռ—Կեավուր տաղ) յոյն եւ ասորի վանքերու կողքին կային նաեւ բազմաթիւ հայ վանքեր, ուր հայ կրօնաւորները իրենց լեզուով եւ ծէսով պաշտօն կը մատուցանէին եւ ուսմամբ կ'զբաղէին:

Հայերը ամբողջ դար մը մաքառեցան Կիլիկիոյ մէջ, մինչև որ կարողացան տէր դառնալ ամբողջ այդ հողամասին եւ Բիւղանդիոնի կայսեր ազդեցութիւնը չքացնել: Անկէ յետոյ հայերը աշխատեցան կարգ հաստատել երկրին մէջ եւ քաղաքակիրթ պետութեան մը վերածել իշխանապետութիւնը:

Աւո՞ն Բ. եղաւ այս ծանր աշխատանքին քաջ եւ իմաստուն վարիչը:

Կիլիկիոյ իշխանութիւնը հաստատուելէն 18 տարի վերջ Եւրոպայի խաչակիրները մեծ բանակներով եկան անցան նոր Հայաստանի սահմաններէն դէպի հարաւ, ու հետզհետէ հիմնեցին Միջազներքի և Սուրիոյ լատին իշխանութիւնները:

Հայերը խաչակիր բանակին օդնեցին 1. թոյլատրելով որ անոնց զօրքերը իրենց երկիրը մտնէ. 2. Ռւտեստ տուին երբ սով կը տիրէր եւ եկած զինուորները սովամահ ըլլալու դառապարտուած էին և կ'ուտէին խոտ, ծառի կեղեւներ, կաշիներ, սանձեր եւ նոյնիսկ սատկած ձիերու միս. 3. հայերը իրենց զինուորական մասնակցութիւնը բերին:

Պառմութիւնը յայտնապէս ցոյց կուտայ թէ որ չափ սուղի նստաւ Ռուրինեաններուն՝ Արեւմուտքի հետ ամէն դինով պահպանած այս յարաքերութիւնները խաչակիրներու ժամանակ:

Ունիթոռները (միաբանասէր), տասն եւ չորրորդ դարու հայութեան այս ցեցերը կրօնական աղմուկ

բարձրացուցին երկրին մէջ եւ ամէն ինչ տակն ու վրայ ըրին։ Հատինացման ամէնէն հիմնական փորձը կարելի է համարել Ռւնիթոռներու երեւումը հայկական հորիզոնին վրայ՝ թէ Կիլիկիոյ և թէ' մանաւանդ մեծ Հայաստանի մէջ։

Կը խորհինք թէ շահեկանութենէ զուրկ չըլլար, պղոտիկ շեղումով մը, հայ—կաթոլիկութեան և հայ—բողոքականութեան ծագման մասին, հոս շատ հակիրճ եւ ամփոփ տեղեկութիւններ տալ։

Ամբողջ ԺԵ. ԺԷ. եւ ԺԹ. դարերը լեցուած են կաթոլիկութեան ծնունդ տուող պատճառներով։

Կ սթոլիկութեան հաւառքը տարածելու համար Կղիմէս Բ. Պապը 1597ին հիմնեց Հաւատոյ Տարածման Միութիւնը, զոր աւելի կանոնաւոր կերպով կազմակերպեց Դրիգոր ԺԵ. Պապը 1622ին։

1827ին Պէղճեան Յարութիւն Ամիրա աշխատեցաւ բոլորովին չհեռացնել հայ կաթոլիկները մայրենի եկեղեցին, սակայն կրօնաժողները ամէն միջոցի դիմեցին եւ 1821 Խուս եւ Թուրք էտիրնէի դաշնագրին 12րդ յօդուածին համաձայն կայսրը ընդունեց որ «Հըռովմէական հայերը ազատ ըլլան իրենց կրօնը պաշտելու։ Իսկ 1835 թուականին Սուլթանը առանձին իրական կաթոլիկ հայոց ազգապետին՝ պատրիարք տիտղոսը տուաւ։»

Հայ Բողոքականութիւնը կ'սկսի մեր մէջ ԺԹ. դարու առաջին կիսուն։ 1850ին կը բաժնուին և առանձին Ազգապետ կ'ունենան։

Ամնրիկայի միսիոնարներուն քարոզութիւնը հայոց մէջ՝ Պաղեստինէն կը սկսի, 1821ին Պ. Բարսընսի կողմէ։

Սմբատ Գունդստապլի կազմած օրինագիրքը (Անսիլք Անտիոքայ) որու Ֆրանսերէն՝ (Ալիշան) և Գերմաններէն (Կարստ) ուսումնասիրական թարգմանութիւնները առանձին տպագրութեամբ հրատարակած

են. Հետեւաքսը Կիլիկեան այս շրջանին ևս մանք ու նեցեր ենք օրինագիրք ևւ արդէն Կիլիկեան հայ թագաւորներու «ղառաստան կորելը» նիւթ է տուած և մեր մանրանկարչութեան:

Մխիթար Գօշի հեղինակութեամբ մնացած օրինագիրք մը Կիլիկեան թագաւորութեան առենական կազմակերպութիւնը ևւ տրուած օրէնքները կը ներկայացնէ: Միջնադարեան առաջին աշխարհիկ բանաստեղծը հանդիսացաւ 13րդ դարուն Հեթում Բ. թագաւորը:

Հայոց կրօնական և քաղաքական վէճերը և ներքին երկարակութիւնները ևւ եւրոպական քրիստոնեայ պետութիւններու անտարբերութիւնն և խարդախութիւնները մեր թագաւորութեան անկման պատճառ դարձան:

29 Նոյ. 1393 Լեւոն թէ մեռաւ Փարիզի մէջ, իրեն հետ մեռաւ նաեւ հայոց անկախութեան յոյուր:

ԺԵ. Պարուն վերջերը Կիլիկիա նուաճուեցաւ Գործմանլը Խոլրահիմ պէյի ձեռքով. յետոյ անցաւ Օսմանցիներուն ձեռքը:

Մուրինեանց իշխանութիւնը 313 տարւոյ ընթացքին կրցու բաւական խոշոր զեր խաղալ:

Այսպէս մենք կը տեսնենք որ հայկական ընդհանուր ընույթ կրող իշխանութիւն՝ Հայկացեան շրջան ևւ Արշակունիք, ունեցած ենք 566 տարի, իսկ մասնակի թագաւորութիւններ՝ Յագրատունեաց ևւ Մուրինեանց 473 տարի, որ բուլ է մեր գոյութեան ընթացքին 1039 տարի ունեցած ենք անկախ հայկական կառավարութիւն, իսկ 1469 տարի ալ ազլած ենք օտար լուծերու առկ:

Մենք կը տեսնենք որ, հայութիւնը, իր քաղագավորեայ քաղաքուկան կեանքի մէջ, հանդիպած է շառ մը պետութիւններու ևւ ժողովուրդներու, որոնք մըշո ալ ջանացած են նուանումներ կառարել, տիրել

Հայոստ սնին եւ իրենց ազգեցութեան տոկ առնել :

Հայաստանը միշտ ալ հանդիսացած է իրրե կամուրջ եւ Արեւելքի ժողովուրդներն ու անոնց պետութիւնները դէպի Արեւմուտք քալած են այդ ճանապարհով :

Հայերու վրայ տիրապետող տղթերու քաղաքականութիւնը, իրենց ընդհանուր եղբերուն մէջ, կարելի է, սապէս ամիսիել : Պարսիկն ու Յոյնը՝ հայր կրօնքով, լեզուով ու մշակոյթով ձուլելով անոր տիրապետելու քաղաքականութիւնը որդեպրեցին :

Արարն ու թաթարը՝ հայ մեծերն ու նախարարները սպաննելով եւ ժողովուրդը տգէտ պահելով ժողովուրդին դիտելու քաղաքականութեան՝ հետեւեցան :

Թուրքեր աւելի եւս Արաբական ու թաթարական մէթուններու դիմեցին, նպատակ ունենալով դարերու ընթացքին հայութեան մէջէն զինուորականութեան, կարգապահութեան, առնականութեան ողին և յարձակողականութիւնը մեացնել, եւ հայր դարձնել անջիղ, վախկոտ, հլու հպատակ մը : Մասամբ յաջողեցան թիւրքեր :

Մեր պաշտպանողական ազգ մը ըլլալուն գլխաւոր պատճառներէն մէկն ալ, թրքակոն շարունակական ձնչումներն, հալածանքներն ու ջարդերն են կարելի է ըսել :

Փոքր—Ասիայի հարաւային արեւելեան մասը կը կոչուի Կիլիկիա, որ Անտուուու թերակղզին մէկ մասը կը կողմէ : Կիլիկիոյ մէջ Վարչագներ, Եփորիներ, Աֆշորներ, Պօլան եւ Հայուկ ցեղերը հայկական ծագում ունին :

Փամանակ մը Կիլիկիան 400ի մոտ քաղաք եւ նշանաւոր բերդեր ունէր :

Կիլիկիան երկու մասի բաժնուած է . Դաշտային Կիլիկիա եւ Լեռնային Կիլիկիա :

Դաշտային Կիլիկիա կը գտնուի հարաւարեւել :

եան մասին մէջ : Հեռնային կամ Տրաքեան Կիլիկիա
կը գտնուի արեւմտեան կողմը :

Կիլիկիոյ մէջ ամէնէն սոսկալի երկրաշարժը տեղի ունեցաւ 1269ին Հեթում Ա. ի օրով որ գրեթէ ամիս մը տեւեց եւ մէծ վնասներ պատճառեց . սաստիկ եղաւ Ամանուի կողմը :

Հնչպէս տեսանք , ներքին երկպառակութիւնները , Մահմէտական եւ կարգ մը քրիստոնեայ տէրութիւններուն շարունակ լարած դաւերը պատճառ դարձան Իութինեանց հարստութեան կործանումին և հայոց դաղթին : Հայերը թողուցին երկիրը եւ գացին կիպրոս , Հռովոս , Կրետէ , Հռովմ , Վենետիկ եւ եւրոպայի զանազան քաղաքները : 1921ին պատմութիւնը կրկնուեցաւ , հայերը ստիպուեցան ձգել իրենց շէն շող օճախը եւ ցրուիլ այլ եւ այլ քաղաքներ նոյնիսկ մինչեւ Ալմէրիա :

Անգլիացիք Կիլիկիա մտան 1918ի վերջերը եւ մնացին մինչեւ 1919:

Հայկական լաւ մարդուած կտրիճ Լէզէոնը միայն , կրնար տէր ու տիրական դառնալ այդ հողամասին եւ պաշտպանել տարագրութենէ վերադարձած եւ իր տունն ու տեղը դուած ու տեղաւորուած մօտաւորապէս 350,000 հայ բնակչութիւնը . եթէ ֆրանսացիք քէմալականներու հետ դաշնագիր չկնքէին եւ քանի մը տարիներ մնային հոդ եւ կազմակերպէին հայ ժողովուրդը եւ պէտք եղած պաշտպանութիւնը ցոյց տային :

Ֆրանսացիք հայ լէզէոնականներով 1918 նոյ . 28ին իսկէնական մտան եւ 1919ի սկիզբները գրաւեցին Դաշտային Կիլիկիան յառաջանալով մինչեւ Հեռնային Կիլիկիա :

Ֆրանսացիք Կիլիկիան պարսկեցին 1921 Յունի 4ին :

ԹՈՒՐՔԻՈՅ ԲՆԱԶՆԶՈՒՄԻ ԾՐԱԳԻՐՆԵՐԸ

ԵՒ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻԸ

Խօս 525 տարուան մեր ստրկական եւ գերութեան շրջանը՝ մինչեւ 1918 Մայիս 28, բիւրքեր իրենց բոլոր կազմակերպութիւններուն մէջ, եւ իրենց զործունեութեան բոլոր ցջաններուն, միւս եղած են, վայրագորէն ազգայնական, եւ համիսլամական եւ հետապնդած են հայացինց ժաղաքականութիւնն մը։ Ո՞րն է այն թիւրք կառավարութիւնը որուն ձեռքերը տրիւնոտած չըւլան հայու արիւնով։ Երեկ եւ այսօր հայերու հանդեպ վերաբերումի մասին տարակարծութիւն չկայ բիւրք զանազան հոսանքներու միջեւ։ Թիւրք իշխանութիւնը մակաբուծային կեանք մը ապրած է պատմութեան ընթացքին եւ իսլամական ժողովուրդները պատերազմակր եղած են աւարի եւ բալանի համար։

Հայոց իմացական ուշիմութիւնը, անխոնջ ժըրագանութիւնը, առեւտրական գերակայութիւնը—այս բոլորը միացած՝ հայերը երկիւղի առարկայ ըրին կառավարող ցեղին աչքին։

Թրքական բարբարոսութիւնը Ճինկիղ խաներու եւ Բուղաներու յատուկ միջոցներով աշխատեցան խեղդել հայ ազատատենչ ողին։

Անուն ու բիւ չունին նոր դարու Քրիստոները որոնք խաչափայերու վրայ ժաւեցին իրենց մեղքը, ազատ եւ անկախ ապրելու համար։

1915ին թուրքեր ուղեցին բոլորովին բնաջնջել մեր ցեղը, յաջողեցան մէկ միլիոն հայեր եւ մեր մըտաւորական քննորանիին մեծ մասը անգթօրէն ըս-

պաննել։ Կայ հայ մը որու սրտին մէջ խոր վերք մը
բացած չըլլայ քուրբին եաբաղանը։

Հայութեան փշալից ու արիւնու Գողգորան զրի
առնել կը նշանակէ երկրորդ անգամ տարագրութեան եր-
բալ։ Խաչելութեան ճամբէն անցնողներուն քաշածնե-
րը անկարելի է որ մարդկային լեզուն պատմել կա-
րենայ։

Հայութեան հասած զարիւրելի աղէտը, պատմու-
թիւնը չտեսած տեղահանութիւնը, զանգուածային կոտորա-
ծըն ու զարդը, հարուս ու ժեն բաղաբներուն եւ զիւ-
ղերուն կործանումը՝ դժուար թէ կարենայ մոռնալ հայ
սերունդը։

Հայ տոտոպանքը դարերու արհաւիրք ունի եւ
մարտիրոսներ։

Կեղծ տրամաբանողներ եւ կարձամիտներ մինչեւ
այսօր չըմբռնեցին եւ չեն ալ ուզեր ըմբռնել թէ,
պատմութեան մէջ տառապանին է որ առաջ երեւցած է
եւ ո'չ թէ յեղափոխութիւնը։

Յեղափոխութեան գաղախարը թրքահայութեան
ստրուափելի կացութեան արդիւնք էր, այս գիտէ ար-
դէն Թուրքիա կոչուած դժոխին մէջ ապրած ամէն մէկ
պարկեշտ հայ։ Հակառակը անոդողներէն պէտք չէ խար-
ուիլ, նոյն իսկ եթէ բարբանջողներ հաննարեղ կար-
ծուած մարդիկ ըլլան։ Հայը բոնութեան եւ հարստահա-
րութեան դեմ ըմբռուանալուն իրաւունք չուներ ըսող-
ներ, թշնամի են մեր ցեղի գոյութեան։ ոչ ոք իրա-
ւունք ունի խորտակելու մեր երիտասարդութեան ա-
զատառենչ ձգտումները եւ խարազանելու մեր ժողո-
վուրդի բազմաչարչար անցեալը։

Թուրքերու կողմէ կազմակերպուած ջարդերը ա-
ռաւել կամ նուազ թուով 500 տարիէ ի վեր գոյու-
թիւն ունին, իսկ յեղափոխական քօմիթէներ 1887ի
առենները սկսած են։

Իթթիհատ թէրազգը, թուրք—աղղայնական քօ-

միթէի կազմակերպութիւնը տեղի ունեցած է 1868ին. փաստեր կան որ Ժէօն-թիւրքերու կազմակերպութիւնը տեղի ունեցած է նոյնիսկ 1868էն ալ առաջ 1840ին։

Իթթիհատի կազմակերպութիւնն առաջին օրէն նպատակ ընտրած էր “Թուրքիան բուրքերուն”, նշանաբանը եւ 1868ին “Իթթիհատ”, թերթը կը հիմնէր Փարիզի մէջ։

Թիւրք կոտավարութիւնը, Իթթիհատի ազգայնամոլութենէն տարուած, 1870ին սկսաւ իր իսկական հալածանքը հայերուս հանդէպ.

Կ'արժէ որ հոս վկայութեան կանչենք Ռուվիւ Պրիբանիքի թղթակցին դատողութիւնը, հրատարակուած 1876 օդոսասուին։

«Օսմանեան պետութեան՝ մարդերէն ամէնքն ալ պարապոյ ժամանակ ունին համոլուած ըլլալու, թէ իւրենց տկարութիւնը ամէն բանէ առաջ արդիւնք է փառիշտահի մականին հպատակած ժողովուրդներուն նոյնատարութեան պակասին։ Եթէ երբեմն տեղ տեղ Մուհամմէտ Բ.ի իշխանութիւնը հետեւած ըլլար Ֆիլիք Բ.ի օրինակին, եւ եթէ ան արտաքսէր կամ քընաջնջէր քրիստոնեանները, ինչպէս ըրած էր Շարլը Քէնթի զաւակը Սպանիոյ Մաւրիտանցիներուն համար, այսօր բոլոր սլավանի մէջ բնուկոծ պիտի ըլլային բարի միւսլիւմաններ, զերծ Եւրոպայի ազգեցութենէն, եւ որոնք կորովի կերպով պիտի սլաշտապանէին Ստամբուլի խալիֆայութիւնը»։

Այս խորհելակերպէն առաջ եկաւ քրիստոնեաններու սիստէմաթիք բնաջնջումի նոր քաղաքականութիւնը, որ այնքան վայրենաբար արտայայտուած կը գտնուի Իթթիհատ պաշտօնաթերթին մէջ։

Ռուվիւ Պրիբանիքի 1881ի Դեկտ. թիւին մէջ, իր արեւելքի թղթակիցը կը գրէ. “Ապահւ Համիտ, կ'օգտագործէ այն դադարը, զոր իրեն կուտայ իր զօրաւոր դրացիներուն յողնածութիւնը, ջանալ բնաջնջեւ”

լու՝ Տաւրոսի լեռնաշղթաներուն մէջ քրիստոնեաց տարրը, եւ զայն վերածելու այլամերժօրէն միւսլիման երկիր մը :

1856ին Անդլ. կառավարութիւնը զինուորական մարմին մը զրկեց Հայաստան, Դարսը պաշտպանելու համար Խուսական արշաւանքին դէմ, այդ մարմինին պետք Զօր. Սիր Ֆենվիչ Վիլերմ իր տեղեկագրին մէջ գրեց հայերուն համար. “Կը տառապին առօրեայ կեանքի ամէն սխայմաններու մէջ, զարհուրելի եւ սիստեմաթիք հարստանարութիւններու ներքեւ” :

Բաղմանիթիւ օրինակներէն քանի մը օրինակներ միայն յիշեցինք մենք՝ ցոյց տալու համար թէ այդ միջոցին տակաւին հայ յեղափոխութիւն եւ հայ կամաւորներ գոյութիւն չաւնէին :

Երեսունհինգ տարուան միջոցին է որ երեւան եւ կաւ ու զարդացու մեր նորագոյն կեանքի ամէնէն լուսաւոր, ամէնէն հիմնական երեւոյթը — հայ յեղափոխութիւնը :

19րդ դարը բերաւ մեզի մեր աղջային զիտակցութեան զարթօնքը, բերաւ հայ քաղաքակրթութիւն, հայ ոգիին ու հայ կամքին վերածնունդը :

Ամէնէն կարկառունը քաղաքական աղատութեան, անկախութեան իտէալն է : Կարելի է ըսել թէ աղատութիւնը հայուն մեծ մասին իտէալը եղաւ եւ սակայն յեղափոխութիւնը չեղաւ ազգային իտէալ . ահա թէ ի՞նչու համ որ մեզի միշտ սուզի նստան ջարդերը եւ եթէ երբեք Կովկասի մէջ ևս համաշխարհային պատերազմին չդիմուէր յեղափոխութեան, անկասկած այս օրուան փոքրիկ Հայաստանն ալ չպիտի ունենայինք : Ըսենք հոս թէ սխալ է վարդապետութիւնը սմանց՝ ուրոնք հայ աղջին տառապանքը կը հոմարեն արդիւնք հայ յեղափոխական գործունէութեան եւ թէ կ'ընդունին որ հայկական վնարջին բնաջնջումի եղեռնը ի գործ չպիտի դրաւէր, ևթէ Կովկասի սահմանողլուխներուն

վրայ կամաւորական շարժումներ սկսուած չըլլային:

Դարերու սորկութեան հետ չկրցող հաշտուողներու դաւա՛նանքը պէտք է դառնար յեղափոխութիւնը, և պոռթկար պատեհ առիթին: Դարերու պատմութիւնը մեզի կըսէ, թէ աշխարհի վրայ չէ եղած ցեղ մը որ քաղաքական անկախութիւն ձեռք ըեցելու և կամ արդէն ունեցածը պաշտպանելու համար արիւն թափած ու կեանքի զոհեր տուած չըլլայ:

Ի՞նդհանուր Պատերազմը, պատմութեան մէջ ցեղերու համար կոչուած է ըլլալու հասարակաց համալըստրան մը: Ամէն ազգ ձրիօրէն կրնայ հոն ուսանիլ այն ինչ որ իրեն կը պակսի: Մենք հոս պէտք է հետեւինք միութեան դասընթացքին:

Միայն Ֆրանսոայի օրինակը կը բաւէ. Ֆրանսա պատերազմին սկիզբը երբ իրը մէկ մարդ ճակատեցաւ թշնամիին դէմ, Մառնի մէջ անհաւատ աշխարհին նոր հրաշք մը տուաւ. Ֆրանսա երբ Պոլոներու և Լընուաներու օրով պառակտեցաւ իղէոի, իրոի և Շամբանեի մէջ չարաչար պարտուեցաւ: Նորէն այն Ֆրանսան Վէրտէօնի մէջ անմահացաւ երբ իր զաւակները անոր պարիսալներուն տակ անմիաբանութիւնը թաղեցին:

Եթէ հայը զօրուոր բազկի մը, դիւանազէս ու կազմակերպ մտի մը և անհատականութեան ու աղաւութեան զարդարացման յարմար քաղաքական ու ընկերատնական միջավայրի մը տիրանար, մեր պատմական անմիաբանութիւնը, որ անուելի աւերներ գործած եւ մեր անկծքը եղած է, անսպայման հայութեան ամենամուծ օրհնութիւնը պիտի ըլլար: Ներքին ուժերու ջլատումը ուշ կամ կանուխ քայլում տուջ կը բերէ. մեր պատմութեան շատ մը չըջաններուն թշնամին օղտուած է միշտ մեր ներքին չարիքէն և հերուսացած:

Ազգերու ճակատագիրը այնքան չէ ազգուեր ար-

տոքին ճնշումներու կազմալուծող զօրութենէն, որքան ներքին անհամաձայնութիւններու, անմիաբանութեան և անորոշ մտայնութեան յամառող զոյտ ժենէն:

Հայուն պահպանութեան հիմնական ժայռն էր իր աղգային բնածին զգացումը: Բայց առանց կազմակերպութեան այդ զգացումը չէր կրնար աղջը կանգուն պահել, և դժբախտաբար հայերը կազմակերպութեան քիչ ընդունակութիւն ցոյց տուած են:

Եսամոլութիւն, անհոտապաշտութիւն՝ աւանդական զրութիւնը սոսկալի խոչնդուններ էին անոնց ընդհանուր կազմակերպութեանը:

Մենք առանց սթափելու, առանց տիտոր իրոզութեանց պատճառները քննելու և գոլիք նորանոր աղէտներու տաջեւ թումը կանգնելու, առօրեայ խաղաղութեան մը և հանգստաւէտ կեանքի մը պատրանքներուն տակ, խորխափելով ժամանակ վառնելու վարժուած ենք լոկ:

Լուրջ կերպով աղջովին խորհած չունինք թէ ի՞նչ են մեր աղգային անկումը յառաջ բերող սխալները, և թէ ի՞նչ միջոցներով սիսի կրնանիք դարմանել զանոնիք, ու մտնել վերածնութեան ճամբուն մէջ:

Մենք վաղուան վրայ նայած չունինք, պատրուկելով օրուան ստապանիքը:

Կուսակցական իրերամերժութեամբ ալ չենք կը նար ըմբռնել ժամանակին պէտքը, և նշմարել՝ աղջին սպառնացող ահաւոր վտանգը, տակաւին չկրցինք հասկնալ թէ կուսակցամոլուրիւնն ալ շատ սուղի նրան ու կը նայի մեզի. անտարբեր է նաև ինքը ժողովուրդը: Պէտք ունինք աւելի բան ունեն ժողովուրդ զիւար հասկնալու և մեր զայտափառական զանազանութիւնները բերուի և արզասաւոր հողի մը վրայ մշակելու, պէտք ունինք աղնիւ և ներաշտմիտ զգացումներով տողորուիլ իրարու նկատմամբ ու լափլիզող,

Հրդեհող քինախնդրութենէ խոյս տալ :

Նոխանձն ու առելութիւնը, որ խորշակի մը շունչին պէս գշացուցեր է մար մէջ ազգային նկարագիրը, ուղղակի հետեւանք է տգիտութեան և դաստիարակութեան պակասին :

Եկած է ժամանակը, որ պահ մը վար իշնենք երեւակայութեան ու բանդապուշանքի օդային սաւառնումներէն մեր ոտքերը գնելու համար գրական հողի վրայ, հաստատուն գետնին վրայ, կարենալ ձշգելումեր գիրքը, ճանչնալու մեր պարոքքը վաղուան համար :

“Զինուորական ազգ ըլլալու համար կորպակու հութիւն պէտք է, կը գրէ Ֆիրմէն Ռոզ, եւ տնտեսական ազգ ըլլալու համար ազատութիւն” :

Շատեր նոյնիսկ կորսնցուցած են իրենք իրենց վրայ իշխելու անհատական առաքինութիւնն ու կորովը։ Ուղղամիտ և բանիրուն քննադատներու պէտքը ունինք, ամէն իր, ամէն երեւոյթ իր քնական արօէքովը գնահատելու :

Ներկայ հայկական սերունդը անարժան պիտի ըլլայ այն փառայիղ ժառանգութեան, զոր քողուցած են իրեն իր նախնիքը կարառոր ծանր զոհողութիւններով, եթէ ոսքի չի կանգնի մեկ մարդու նուան եւ չկրուի մինչեւ վերջին խրամը ունենալու իր իրաւացի տեղը արեւին սակ։ Պատուասիրութիւնը եւ շահը կը պահանջեն, որ բոյլ չտանք հայկական հարցը վերածելու գաղթականներու, որբերու եւ այրիներու օգնելու հարցի մը։ Սպասելու ժամանակ չունինք, մեր ազգային հաւաքական կեանիք այսօր նզնամամերու ամենէն մահացուն է որ կ'անցնի։

Արհամարհանքի կ'արժանանան այն ցեղի անդամները, որոնք չեն ձգտիր քաղաքական անկախութեան :

Աշուն կը յարգէ երկչոս ու նուասացող անհատ մը :

Լոզանի քօնֆէրանսին մէջ ամէնէն կարձատեսներուն համար իսկ երեւան ելու “արեւմտեան քաղաքակիրթ աղպերու” հարադատ դիմագծութիւնը։ Հայու արիւնը կրկին սակարկութեան նիւթ դարձաւ եւ աճուրդի դրուեցաւ։ Լոզանի քօնֆէրանսէն չէ որ կը սկսի մեր հիասթափութիւնը միջաղգային դիւանագիտութենէն։ Ան կը սկսի Պէրլինի Քօնֆէրանսէն։

Հազար անգամ ուսուր ենք որ օտարներէն չկայ յոյս, եւ շարունակեր ենք յոյս դնել մեծ աղպերուն վրայ, հաւատալ անոնց, անոնցմէ սպասել մեր փըրկութիւնը։

Լոզանը, սակայն, մէկ անգնահատելի ծառայութիւն մատոյց մեզ. ան բրորէն բայց որոշակի յայունեց մեզ որ մե՛նք մեր զլխուն նարը պէսք է նայինք։

Շոգեշարժ մեքենայի հնարիչ ձէյմս Ռւաթ սովորէր ըսել թէ “Ամենէն առաջ անյաջողութիւններու պամուքիւնը պէսք է մեզի”, :

Այսօր մինակ ենք աշխարհի վրայ, փոքր ու անզօր ու արիւնաքամ։

Վրէժը արդարութիւն կը նշանակէ։ Եւ բաղական շատ մը լեզուներու մէջ—Վրէժ՝ կը նշանակէ միանգամայն արդարութեան յաղթանակ։ Նոյնն է նաև հայերէնի մէջ։ Վրէժ ու արդարութիւն համանիշ են մեր դասական լեզուին մէջ։

Պատմական իրողութիւն է որ պատժական օրէնքը վրէժի գաղափարին ծնունդն է։ Եւ այն պարագային ուր ոճրական օրէնք մը չկայ կամ չի զործեր աճրագործին զէմ, վրէժը կը կատարէ իր հին ու նունիրական պահանջոնը։

“Կրնա՞նք հաւուիլ բուրքին հետ, զրքին յարդելի հեղինակին այդ կտրծիքը անշուշտ չեն կրնար բաժնել անոնք որոնք տակաւին շատ հեռու են զգալու ցեղին վետքուն անսահման խորութիւնը եւ ապրած չեն նոյն բազմաշարչար կեանքը եւ կը մտածեն տուն տեղ, նայրէ-

Այս ուսնեցող էւ տառապանի չտեսած ժողովուրդներու պէս :

Լաւ է որ հոս մտիկ ընենք Պելճիքայի մեծանուն և կեղեցականին՝ Կարտինալ Մէրսիէրի, պատերազմի միջոցին, հայկ. տեղահանութիւններու օրերուն ըրած յայտաբարութիւնը :

“Երէ այս անգում ալ արդարութիւն չըլլայ հայերուն, ես շպիտի մեղադրեմ զանոնի, երէ ամենը դառնան ոչնչական էւ հաջիւ պահանջեն աշխարհին ու իրենց դանիններէն” :

Ո՞չ միայն աշխարհը հատուցում չըրաւ մնալ, այլ ևւ թոյլ տուաւ որ մենէ խլուի այն քիչն ալ որ ունէինք, որ ձեռք քերեր էինք զերմարդկային ճիզերով ու զոհերով :

Հայ ժողովուրդը իր ամբողջութեամբ միայն վընաս է տեսած իր հարեւան վայրենաբարոյ ժողովուրդներու յետամնացութենէն :

Սակայն հայ մտքի լաւագոյն առաջնորդները միշտ ջատագով են հանդիսացած հարեւան ազգութիւններու կուլտուրային :

Ճշմարիտ կուլտուրայի գիտակցօրէն ձգոող ամէն մէկ ժողովուրդ կը հասկնայ, որ անկարող կը լլայ իր ձեռք քերած քաղաքակրթական բարիքները վայելել, և մէկ իր զրացի ազգութիւններն անպատճաստ են :

Մենք ազգովին զմել շրջապատող կոշտ միջավայրին բբուրիւնն ու բարբարոսուրիւնն լաւ մը չկը սկըսինք ու անոր համեմատ շատինի մեր քայլերը :

Միջավայրը բիրո ո՞յժ կը պահանջէր, պէտք էր բիրո ոյժ երեւան բերել, մեր զրկիցները վայրենի ու ուղմակա՞ն էին, պէտք էր անոնց զէմ ամենասպազումիջոցներ գործածել :

Ամբողջ ցեղային մը բցումին, կետնքի ոուր պայքարին մէջ միշտ զօրաւորը, խելացին և յարմարը յարձակած, յալքած ու տիրած են, այս յառկութիւններէն

զուրկ ցեղերը տեղի տուած, ջարդուած եւ կամ բոլորովին անհետացած են։ Մեր դրկիցները բարբարոս ու հովուական էին, իսկ մենք՝ զարգացած ու լուսաւորեալ։ Զմեզ շրջապառող ժողովուրդները յարձակող էին, իսկ մենք՝ խաղաղ ու ինքնապաշտպան։

Մեր ցեղին կը պակսէր աշխարհակալութեան եւ հանդն ու խիզախ ողին որ յանդուդն քայլեր առնելու կը մղէ ժողովուրդ մը։

Ինչպէս ուստանք հայուն աղբային ու քաղաքական առանձնայառկութիւններէն մէկն ալ անոր յարձակողական աղդ մը ըլլալէ տւելի պատպանողական ըլլալու հանգամանքն է։ Հայր իր ամբողջ պատմութեան ընթացքին պատերազմող ազգ մը եղած է, ասիկա անուրանալի է, եւ սակայն այդ պատերազմներէն շտաներ պատպանողական պատերազմներ եղած են եւ ոչ թէ յարձակողական։

Մինչեւ որ ազգ մը պատպանողականին հետ միասին յարձակողական ու նուանողական ողին չի մօսկե, անկարելի է որ այդ աղդը մեծնայ ու հզօրանայ։

Աշխարհակալ դարձան հին հառվմայեցիք, առաջ այս ողին մշակելնուն համար, պարսիկները առաջ այս ողին մշակեցին եւ յետոյ աղբերուն աիրապետեցին։ Արաբական աղդը առաջ այս ողին մշակեց եւ յետոյ միլիոններու վրայ իր թեւերը տարածեց։ Անդին առաջ այս ողին մշակեց իր իթթըն եւ Ռըկալի դպրոցներու միջոցաւ, եւ յետոյ աշխարհին մէկ երրորդին տիրապետեց։ Գերմանիան առաջ այս ողին մշակեց և յետոյ բաժան բաժան երեսուն դքսութիւններէն աղդ մը յառաջ բերու եւ աշխարհակալութեան ձգուցաւ։ Ճարոն առաջ այս ողին մշակեց իր «Պուշիո», դրութիւնով եւ յետոյ Արեւելքի Անդլիան եղաւ։

Մենք աղդային քաղաքական ասպարէզին մէջ դեռ խակ եւ անփորձ ենք։

Պէտք է ձեռք բերենք քիչ մը տւելի բաղաբացիւ

ական հպարտութիւն և քիչ մըն ալ նուազ բաղախական միամտութիւն :

Խարէութիւնը հնագոյն դարերէն համարուած է հիմքը քաղաքականութեան : Քաղաքականութեան բառը ինքնին նոյնանիշ է դարձած կեղծիք բառին :

Ողբ ու կոծը եւ ինքնակարեկցութիւնը ուեւէ օպուտ չեն բերեր : Շատ մը արդար դատեր կորսուած են թերացումի եւ կամ անկարող զեկավարութեան պատճառով :

Մեր մաքսիմում պահանջներէն հետզհետէ իջանք մինչեւ մինիմումը եւ անկէ ալ մինչեւ “անհետացման կէտու” :

Բոլոր թիւրք մտաւորականներու համար Հայկական Հարցը փակուած է անգամ մ'եւս “չքացուելու համար” :

Թուրքը իր համբաւաւոր “Ազգային Ուխտուը գլխաւորապէս, Հայտատանի եւ հայ ժողովուրդի գըլխուն վրայ երդուընցաւ : Թուրքիա վերադառնալու փափաքողներ, պէտք է լուրջ կերպով նկատի աւնենան այս պարագան : Թուրքին աչքերը կը նային այսօր դէպի հեռուն վառ երազներով ու վայրագ ցանկութիւններով լեցուած :

Համարուրանական ծրագիրն է այդ :

Մեր մէջէն ո՞վ պիտի ելլէ՝ զօրաւոր բազուկով . դիւանագէտ մտնով եւ ցեղային սրտով օժտուած ու ներշնչուած՝ ու այս գարերով հալածական ազգէն յարձակող, յաղթական ու վսեմ ազգ մը կերտէ, որոնք կարող ըլլան բողէին վճռականութիւնը ըմբոնել, նոր սերունդին միտումը, եւ ցեղային կամքը համադրել եղծել նոր ու լուսաւոր ուղի մը :

Այսօր մեր առաջին պարտականութիւնն է ձանչ նաև մեղ շրջապատող պարբերուն հոգերանութիւնն ու միտումները եւ մեր ժողովրդական միտքը հրաւիրել մեր ազգային կետնքի խորհրդածութեան :

Պէտք է հասկնանք թէ “Մեռի՛ր դուն, ե՞ս պէտք է ապրիմ, այսօր ո՛յս է աղգայնականութեան Հերմէսին պատգամը :

Պէտք չէ յուստհատինք ստկայն, յիշենք Բօպըրդ Պրուս մեծանուն Սկովտիացի հայրենասէրը, որ հայրենիքի փրկութեան համար յեղափոխութեան գլուխը անցած անյաջողութեան մտանուեցաւ եւ քարայրի մը մէջ պահուըտեցաւ. պարզ սարդ մը վար գլորեցաւ, բայց ևօթներորդ անգամ ջտնք ընկով հասաւ այն կէտը, ուր պիտի շինէր իր բոյնը. այս լաւ դաս մը եղաւ Պրուսի որ փրկեց հայրենիքը :

Արիւնարբու Լէնկթիմուր, Մոնկալ տշխարհակալ փախաւ եւ Սըմըրզանաի մօս քարայրի մը մօս պահուըտեցաւ եւ տեսաւ մրջիւն մը որ ցորենի հատիկ մը շալկած, 39 անգամ սահելով ինկաւ, բայց կրկին եւ կրկին ջանաց եւ քառասներորդին, իր բեռը ապահով շալկած տարաւ :

Լէնկթիմուր մեծ դաս մը տռաւ հառ եւ դարձեալ տարաւ յաղթանակը :

Պէտք է գիտնանք թէ Թուրքիա քաւեց ու պիտի քսէ տակաւին վանաալտկանութեան լեզին, եթէ չունեցաւ իր Ապրիլ 11—ը, այլ չի նշանակեր թէ որ մը պիտի կրնայ խուսափիլ Տարովեան ժայռէն :

Մեր ցեղն ոլ յուստհատսծ չէ եւ չպիտի յուստհատի երբեք. պատմութիւնն է անոր պերճախոս վեկան :

Թիւրքեր հին տուն կը բնակէին Կելբոնական Ասիոյ մէջ: Քրիստոնէ տառջ անսնք կռուսծ են Զինացիներուն հետ, որոնք կը կոչէին զոնսնք վիկ, այսինքն «Եռներ, կամ վիկ-րի, այսինքն արեւմտեան ընկեր» :

Աձրագործ այս ցեղը, գորեքու ընթացքին շարունակ արիւն է խմած մինչեւ այսօր, ըլլալով մեծ թշնամի մը քաղաքակրթութեան :

ԿՐԹԱԿԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԱՐԹՈՒՐԻՔԻ ՓՐԿՈՒԻԼ Ե.,

Տահային ինչպէս եւ պետական կեանքի գիտոկցութիւնը կը պարտադրէ որ արտասահմանի հայութիւնը ըմբռնէ վերածնութեան կենսական կարեւորութիւնը, և իմաստուն ու հեռառես հայրենասիրութեամբ մը նուիրուի ցեղին ապագայ ճակատագիրը կերտելու վսիմ ու նուիրական գործըն:

Դաստիարակութիւնն է որ պիտի կազմադարէ ժողովուրդի մը նկարագիրը, պիտի որոշէ անոր գործունէութիւններուն ուղղութիւնը, պիտի գրէ անոր ապագայ պատմութիւնը և վճոէ անոր կեանքը կամ մահը: Մեր ժողովուրդին հոգեկան փրկութիւնը պիտի գայ նաև տիպոր ընտանիքէն: Տիպոր ընտանիքն է առաջին էական պայմանը մեր աղգին նկարագրին բարելաւութեանն ու զարգացմանը: Հայուն ամէնէն աւելի զատուաքեր մէկ խոչալը եղած է ընտանեկան մաքրութիւնն ու սրբութիւնը: Ամենահին ժամանակներէ ըսկսեալ ընտանեկան կեանքի մաքրութեան ու սրբութեան պահպանումին նախանձախնդիր գտնուած է հայը: Այս ընտանեկան սրբութեան հոգին ու վառարանը, օճախը՝ կինը, մայրը եղած է: Ահա թէ ի՞նչու մենք ա'լ աւելի մնծ ոյժ պէտք է տանք մեր խորական սեռի դաստիարակութեան: Այսօր մեր աղջիկներէն քանի՞ հոգի կրնանք ցոյց տալ որոնք գոյութիւնն պայքարի կը պատրաստուին և կը սիրեն զինովարժութիւնը և կանոնաւոր մարդանքը, որսորդութիւնը և խիզախ կեանք մը ապրիլը: Մեր աղջիկներուն գրեթէ մեծամասնութեան առօրեայ մտածումն է, նազուիլ, սեղանի և պարահանդէս երթուլ: Մեղկ և թոյլ են և սեփական հայրենիք ունենալու փոխարար ժողովուրդներու խորական սեռի յառակ կեցուածք և շորժում մը մէք պակսի իշենց: Եսյնքան և աւելի քունի մէջ է տակաւին նու մեր երիտասարդութիւնը: Հ. Մ. Ը. Մ. Եւ բուրփասական միութիւնները ունին իրենց մնծ զերը վաղուան համար և սակայն շատ ցանցառ է հայերու թիւը այդ միութիւններու մէջ: որսորդութեան եւ կանոնաւոր մարզանի, շատ քիչեր կը հետեւին. մեղի այսօր աւելի քան երբեք պէտք է խիզախ, տկրուն եւ շարքած նոր

սերունդ մը։ Երկու սեռի համար ալ, հայրենիքը—բնիանուր ասուածութիւն, հայրենասիրութիւնը, կրօն պէտք է ըլլայ։ Հայ տունը եւ հայ դպրոցը պէտք է ըլլայ, հայրենազիտութեան և հայրենասիրութեան ամպիս։

Ուսուցիչը հայ մանուկի հոգւոյն մէջ պիտի քամէ մէր պառժութեան բովանդակ գեղեցկութիւնն ու վեհութիւնը։ Պէտք ունինք հայ աշակերտներու կետնքը կարենալ կառավարող բնախոսական ու հոգեբանական օրէնքներու անզեակ ուսուցիչ ուսուցչունիներու որոնք տեղեակ ըլլան արդի կրթական իտէալներու ու մէթոտներու։ Ուսուցիչները պէտք է գիտնան անվախ և խիզախ աղգ մը կերտել, գպրոցական դասընթացներու մէջ պէտք է ուշադրութիւն տրուի ուսումնասիրելու մէծ յարձակող ազգերու կեանիք, մէծ դեմքերու կենսագրութիւնը, հայ ցեղին սեղծազործ հանճարը եւ մարդական առաքինութիւններն ցեղին մէծ դեմքերուն եւ դեպքերուն հետ զուգորդուած ներընչարանը ըլլան հայութեան։ Այսօր սակայն աւելի քան երբեք կարծեսնոր սերունդը տնընդունուկ դարձած է ըմբոնել որ կեանքը նիւթականէն անդին և բարձր նպատակներ ունի հետապնդելիք։ Իսկ հայուն մեծափառները դրամի աշխարհաբարձրեան կը պատկանին։ Հայ հարուստներէն շատեր հայկական տառապանին հանդեպ բարսիր եւ անտարբեր են։ Պէտք է սթորիին և պարտականութեան իրական բաժինը ստանձննեն աղգին հանդէպ։

Պէտք չէ մասնալ թէ, ուեէ ցեղի, լուսպոյն գըպրոցներէն մէկն ալ Մամուլն է։ Թերք մը ազգին զգացումներուն բարգմանը եւ անոր պահանջներուն մարմբնացումն է։ Երկրորդ կոչումն է հասարակութեան բարձր իտէալներ ներշնչելով փրկել զայն։ Մամուլը պէտք է ծառայէ ասողջ և շինորար գաղախարներու տարածման, ուղղամիտ մարդոց ձեռներուն մէջ մամուլը մեծագոյն, օրինութիւն մը կ'ըլլայ, իսկ շարամիտ եւ նենգաւոր մարդոց ձեռներուն մէջ, մեծագոյն շարիք մը։ Հաղուազիւտ բացառութիւնները յարդելով, անկեղծ պէտք է ըլլանք խոստավանելու թէ մեր մամուլին մէծ մասը կը բանաւոր այսօր մեր ժողովուրդի մամուր հոգին եւ շարունակ երկպատկրեան որովներ կը ցան։ Մեր մամուրականութեան մեծ մասն ալ հոս հոս Լորդիկներով կ'զբաղի, զուրկ մասուր զգացումներէ եւ հոգին։

ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԵՐԵԿ ԵՒ ԱՅՍՈՐ(*)

Հայերէ տուած Հայաստանի բնիկ տարրն է եղած ինալդեր անունով ժողովուրդը։ Մեր նախնիքները Ք. Ա. Դրդ գարուն արդէն Հայաստանի մէջ են։

Հայաստան մօտաւորապէս 150 հազար քառակուսի մզոն կամ՝ 320 հազար քառ. քիլոմէթր տարածութիւն ունէր։

Բոլոր հայերու թիւը սկառերազմէն տուած կը հասնէր մօտ չորս ու կէս միլիոնի։

Մինչև 1918 թուականը Հայաստանը չէր ներկայացնէր անկախ սկսութիւն մը. ան բաժնուած էր Թուսիոյ, Թուրքիոյ և սկարսկաստանի մէջ։

Թուրքիոյ արեւելեան կողմը կը գտնուին երեք փոքր երկիրներ, որոնք կը կոչուին Հայաստան, Վըրաստան և Ասորակէճան։ Այս երեքը միասին, կը կոչուին Անդրկովկաս։ Իրենց հիւսիսային կողմը, Արեւելքէն Արեւմուտք Կովկասեան բարձր լեռնաշղթան երկարելուն պատճառաւ։

Կովկասի Հայոց Ազգային Խորհուրդը 1918 Մայիս 28ին Անդրկովկասեան Հայաստանի մէկ մասին մէջ անկախութիւն հռչակեց, հիմնելով Հայաստանի Հանրապետութիւնը՝ Երեւան մայրաքաղաքով։ Երեւանի մէջ կազմուեցաւ Հայաստանի առաջին խորհրդարանը և կառավարութիւնը։

Սկիզբը հազիւ 14 հազար քառ. քլմ. տարածութիւն կը դրաւէր։ Սակայն մինչև 1920 հետզետէ ընդարձակուեցաւ մօտաւորապէս 70 հազար քառ. քլմ. տարածութիւն իր մէջ առնելով Արեւելեան Հայաստանի մեծապոյն մասը մէկ ու կէս միլիոն բնակիչներով։

(*) Այս մասը օգտուած ենք Ա. Արեգեանի Աշխ. եւ դրած ուսումնասիրութիւններէն։

Սէվրի Փարիզի արուարձաններէն մէկն է։ Հոդ
(10 Օգոստ. 1920) կնքուած դաշնագրին համաձայն,
Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու նախագահ Ուիլ-
սոն Արևեմցեան Հայաստանի սահմանները գծեց որոնք
իրէնց մէջ պիտի տռնէին 1. Վանի նահանգին Վանի
շրջանը (սահմագր)։ 2. Բաղէշի (Պիթլիս) նահանգին
Բաղէշի եւ Մշոյ շրջանները (սահմագ)։ 3. Էրզրումի
կամ Կարինի նահանգը գրեթէ ամբողջութեամբ, այ-
սինքն՝ Էրզրումի եւ հին Պայտղիտի շրջանները։ Բա-
ցի այդ երեք նահանգներու յիշուած մասերէն, Հա-
յաստանի մաս պիտի կազմէր նաև։ 4. Տրապիզոնի
նահանգին մէկ մասը, այսինքն՝ Եիզէի շրջանը (Լա-
զիստան) ամբողջովին։ Տրապիզոնի շրջանին արեւել-
եան մասը (Պլատանայէն արեւելք) եւ Կիւմիւշանէի
շրջանին արեւելեան մասը։ Այս նահանգներուն մէջ
Արևեմտեան Հայաստան կը գրաւէ մօտ 90 հազար քառ.
քլմ. տարածութիւն։

Միացեալ Հայաստան Սէվրի դաշնագրով սրոշած
սահմաններուն մէջ պիտի ունենար մօտ 160 հազար
քառ. քլմ. տարածութիւն։

Թիւրքիա ոչ միայն չոլարպեց Արևեմտեան Հայաս-
տանի նահանգները, այլ եւ նոյն 1920 աշնան յար-
ձակեցաւ Հայաստանի վրայ և գրաւեց Կարսի նահան-
գը ամբողջապէս։ Երեւանի նահանգէն Սուրմալուի
գաւառը, Շարուր գաւառակը եւ Նախիջեւանի գաւա-
ռը։

1920ի վերջէն փոքրիկ ընդհատումով մը, Փետր.
18 մինչեւ Ապրիլ 2. 1921 թ. Հայաստան հաջակուած
է սրակս Ընկերվարական Խորհրդային Հանրապետու-
թիւն։

Խորհրդային Հայաստան ներկայիս մաս կը կազ-
մէ Անդրկովկասեան Դաշնակցութեան, որուն միւս ան-
դամներն են՝ Վրաստան եւ Առքավեցնա։

Զօրքը ենթակայ է ընդհանուր՝ ուսու հրամանա-
սարութեան ու կը բաղկանայ թէ՛ ուսերէ և թէ Ան-
դրկովկասեան ժողովուրդներէ։

Այսօր Հայաստանի կառավարութիւնը կը կոչուի խորհրդավիճ Հանրապետութիւն, իսկ երկիրն ալ՝ խորհրդավիճ Հայաստան։ Իր ներկայ սահմաններուն մէջ, կը տարածուի Ախուրեան գետէն մինչեւ Դարաբաղի (Արցախի) լեռները և Վրահայոց ու Գուգարաց լեռներէն՝ մինչեւ Երասխի գետը։ Արդի հանրապետութիւնը կը զբաւէ Աւանայ լիձին (Դեղամայ ծով) աւաղանը ամբողջովին։

Արարատեան գաշտի մէկ մասը մինչեւ իսկ—Սուրմալու, Շարուր և Նախիջեւան—դաւրս՝ կը գըտնուի այդ սահմաններէն։

Արեւմուտքէն Հայաստան սահման ունի Տաճկաստանը, հարաւէն՝ Նախիջեւանի ինքնովոր հանրապետութիւնը, որ առնուած է Ատրպէճանի մէջ։ Արեւելեան կողմը, մէկ-երկու տասնեակ քիլոմէթրի վրայ (Զանգեղուրի մէջ), Երասխը կը կաղմէ Հայաստանի և Պարսկաստանի սահմանը։

Արեւելքի մէջ աւելի ընդարձակ սահման ունի Ատրպէճանը։ Հիւսիսային կողմն ալ կը տարածուի Վրաստանը։ Տաճկաստանի հետ ընդհանուր սահմաններ ունինք Ախուրեան և Երասխ գետերով, և որոնց այն կողմը անմիջապէս կ'իյնան Կարսի և Կաղզուանի շըրջանները եւ Սուրմալուն։

Հայաստանը բաժնուած է ութը գաւառներու և մէկ շրջանակի։ Ասոնցմէ Փամբակ-Լոռին, Դիլիջանը, Եսր-Բայազէտը զրեթէ ամբողջովին լինալին շրջաններ են։ Այնուեղ հնարաւոր է միայն անտանապահութիւն, կաթնատնակութիւն, մեղուաբուծութիւն և նաև Երմրազործութեամբ ալ թէեւ կ'զբաղի ժողովուրդը, բայց քիչ արդիւնք կ'ստանայ։ Էէնինականի գաւառը (Շիրակ) թէեւ մեծ մասով հարթավայր է, բայց ծովի մակերեւոյթէն խիստ բարձր (Տիջին հաշուով 5,000 ոտք) ըլլալուն, սակաւ արդիւնաբեր է։

Կիմայական պատճառներով երկրագործութենէ

ու մասամբ ալ անասնապահութենէ ու յարակից զբազումներէ գուրս՝ ուրիշ տնտեսութիւն գրեթէ չի վարեր մնը ժողովուրդը։ Կը մնան ուրեմն Երեւանի ու Էջմիածնի գաւառները և Մեղրիի շրջանակից, որոնք մեծ մասով դաշտային ըլլալով և տաք կլիմայ ունենալով՝ ընդունակ են զարգացնելու ո՛չ միայն հացաբոյսերու մշակութիւնը, այլ և արտադրելու բամպակ և ծխախոտ, ինչպէս նաև կարեւոր մեզ յառկացնելու այլեմշակութեան և յարակից զբալումներու։

Մեր հայրենիքը իր ներկայ սահմաններով կը գըրաւէ ընդամէնը շուրջ 30,000 քառակուսի քիլ. տարածութիւն (26,555 քառ. վերստ) և 867,671 հոգի բնակչութիւն որուն 100ին 86ը գրեթէ հայեր են։

Վրաստան ունի շուրջ 69,000 քառ. քլմ. (60,282 քառ. վերստ) տարածութիւն և 2,621,019 բնակիչ։

Ասրբէճանը ունի շուրջ 86,000 քառ. քլմ. տարածութիւն (74,989 քառ. վերստ) և 2,301,788 բնակիչ։ Այս թիւերը կուգան մեզ ըսել թէ Խորհրդային Հայաստանը տարածութեամբ 2 մէկ երրորդ անգամ փոքր է Խորհրդային Վրաստանէն, գրեթէ 3 անգամ ալ՝ Խորհրդային Ասրբէճանէն։

Որով մեր հայրենիքը իր արդի սահմաններուն մէջ կը հաշուէ ուրեմն 3 անգամ աւելի պակաս ժողովուրդ քան Վրաստանը և 2 երկու երրորդ անգամ ալ պակաս՝ քան Ասրբէճանը։

ԳՐԻԿԱԿԻ

Եջ	Տոլ	Սիսակ	Շիտակ
35	32	Բաքենին	Մելալ
54	21	Աստուածներուն	Աստուածներուն
59	29	Իշշիթօ	Փեսիրո
60	31	Բարբառէն	Բարբառը
63	33	Դնահատութիւն	Դնահատութեան
77	13	Դիտելու	Տիրելու
80	24	Ըմբռոտանալուն	Ըմբռոտանալուն

ՀԵՂԻՆԱԿԻՆ ԳՈՐԾԵՐԸ

Հայ Հերք կարմիր գրուազներ Կիլի. Աղետն 30 լեվա	
Կարմիր Նօրեր սարսահի կետնիկն 50 "	"
Վրեժի Ազին (արաբախոսութիւն) 10 "	"
Կիլիկեան Այբենաւուն 15 "	"
Կիլիկեան Աչսարհագր. Միջին Ա. Է. Բ. Տարի 40 "	"
Յեղային Վերածննդն 10 "	"
Դպրոցական Ա. Բ. Գ. Պիրք (ամսաթերթ) 30 "	"
Անդրածիկ (կեանոը և կոխները) 10 "	"
Պատկերներ հայ մատենագրութեան (անոթիպ)	
Ամանոռի Հերոամառը "	"
Զեյթունի Օխուտակին "	"
Արդի Հայուստանի Ածխարհագրութիւն "	"

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀ

ԴԻՆ.

Պուլիստիա 50 լեվա
Արտասահման 50 սենիք

ՀԱՅՑԵ

Krikor Koudoulian

College Messrobian

Pavlovo Sofia (Bulgarie)